

17.940

9.497.1

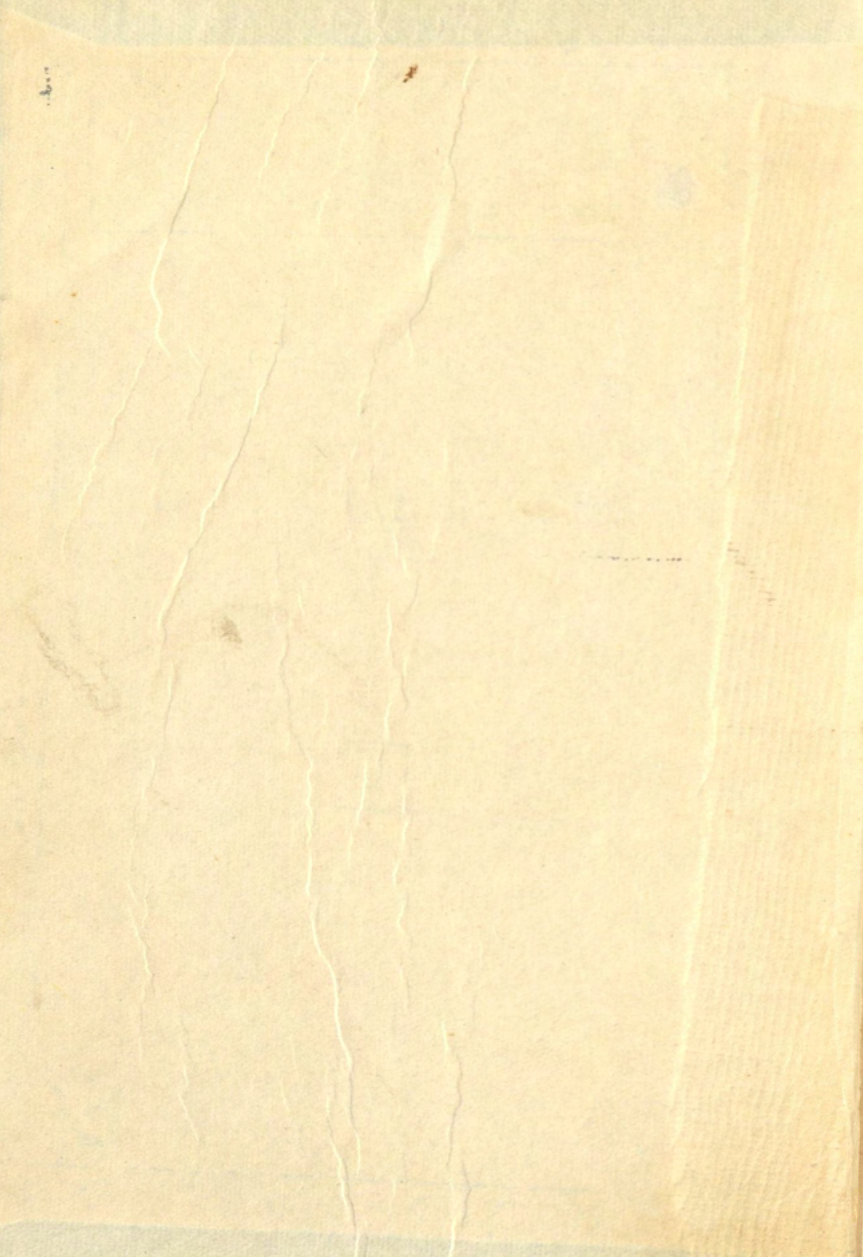
9.497.1

208 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 208

ЈОВАН РИСТИЋ

ИСТОРИСКИ СПИСИ

Сигнатура

17.940

~~9434~~

9.497.1

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ!
Презиме и име писца,

Ристин Јован

НАСЛОВ ДЕЛА

Меморисни списи

Место и год. издања

Београд 1940

рој карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

~~847~~ ~~28/11~~

~~089~~ ~~13/11~~

својина Град. библиотеке. Др 6

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ЛЕСНОВАЦ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСНОВЦА

Бр. 9434

Одељење С

Струка VIII

СЕРТИФИКАТ
ПЕЧАТ
ПЕЧАТ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАД ПЕЧАТ

Одговорно
Служба

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
* МЕШОВАЦ

ИСТОРИСКИ СПИСИ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КЊИГА 298

КОЛО XLIII

Јован Ристић ИСТОРИСКИ СПИСИ, I.

БЕОГРАД

1940

ЈОВАН РИСТИЋ

ИСТОРИСКИ СПИСИ

Предговор написао
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

НАБАВЉЕНО I 15-XI-48
Бр. инвентара 1334

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСНОВЦА

Бр. 17.940

Струка 9.493.1

БЕОГРАД
1940

1.504-P 040.F

ШТАМПАРИЈА
ДРАГ. ГРЕГОРИЋ,
БЕОГРАД, КНЕГИЊЕ ОЛГЕ 21

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
МЕШОВАЦ

Јован Ристић

ЈОВАН РИСТИЋ

— писац и историчар —

Јован Ристић био је 1849 послан у Немачку као државни питомац за историске науке. Учио је на универзитетима у Берлину и у Хајделбергу. У Берлину је ишао на предавања чувеног историчара Леополда Ранкеа, који је оставио на њега трајан утисак. Пошто је 1852 добио у Хајделбергу докторску титулу, отишао је у Париз, где је учио француски, и по позиву Друштва Српске Словесности испитивао у париској библиотеци старе српске рукописе. Кад се 1854 вратио у Србију, желео је катедру историје, али је није могао добити. То га је одлучило да ступи у административну службу, која ће га постепено одвести у дипломатију и у политику. Он који је у младости желео бити професор историје, дочекао је доцније да као намесник и министар сам прави историју.

Кроз цео свој живот Ристић је кад више кад мање писао: списатељске склоности биле су у њега јаке. У млађим годинама писао је књижевне расправе и брошуре о питањима унутрашње политике. Историске студије чинило се као да је занемарио. По повратку из Француске објавио је један састав о старим српским рукописима у париској библиотеци и један састав о „Споменима неких старијих путника кроз Србију”, али после тога све до 1872 није објавио ништа што би се дало уврстити у историографију. Тада изилази на видело његова расправа о »Бомбардовању Београда«, коју је држао у фиоци неких десет година. Та је расправа

објављена без Ристићева потписа. Он је 1872 био члан намесништва, и држао је да му његов службени положај не допушта примање одговорности за један напис у коме се говори о једном од најтежих сукоба између наше владе и Порте. Он је упућивао нашег заступника у Цариграду да у случају каквог протеста Портина изјави »да је дело остало у рукопису од пок. Милоја Лешјанина, па га сад његова фамилија издала, а штампа је слободна«. Брошура о бомбардовању Београда имала је успеха код наше публике. По Ристићевим речима, она је отишла на јагму, и књиговезац није имао времена да књигу прошије, већ листове само прилепљивао. И Ристић додаје: »Од како је српске књижевности, још није било књиге, која би се могла оваквим успехом похвалити«. Раздраган може бити овим успехом, Ристић признаје, наравно у поверењу, руским дипломатима да је он, а не Милоје Лешјанин прави писац тог написа који је тако отишао на јагму.¹⁾

Расправа о бомбардовању Београда била је само почетак једног низа расправа које ће Ристић, после свог силаска с власти 1880 почети да објављује у часопису *Отаџбини* о спољашњој политици кнеза Михаила. Бомбардовање Београда било је отворило цело питање турских гарнизона у српским градовима, — и Ристић као наш заступник у Цариграду имао је да ради на уклањању свих турских гарнизона. Говорећи о спољашњој политици кнеза Михаила, Ристић је у исто време полагао рачуна и о свом властитом дипломатском раду, и поред свега тога што је својим расправама давао изглед историског излагања, оне су у ствари биле једна врста његових мемоара. Пошто је свршио с политиком кнеза Михаила, Ристић се вратио неколико година уназад, и у *Гласнику Српског Ученог Друштва* објавио низ расправа о спољашњој

¹⁾ В. Писма Јована Ристића Филипу Христићу, стр. 101-2.

политици Србије за владе кнеза Александра Карађорђевића. Ове расправе из *Гласника* и оне из *Отаџбине* издао је уједно 1887 као прве две књиге једног повећег историског дела које је носило назив *Спољашњи Одношаји Србије новијета времена*. Трећа и завршна књига *Спољашњих Одношаја* угледала је света тек 1901, после пишчеве смрти: она приказује спољашњу политику намесништва Блазнавац—Ристићева, које је преузело владу после погибије кнеза Михаила. Почињући годином 1848, а завршујући годином 1872, *Спољашњи Одношаји* обухватају читаву четврт века наше историје, — четврт испуњену тако важним догађајима као што су Мађарска буна, Кримски рат, династиски преврат од 1858, решење градског питања. Потстакнут полемикама којима су његова историска излагања давала повода, Ристић је написао две брошуре које у неку руку допуњују *Спољашње Одношаје*. У овом делу преглед Михаилове спољашње политике зауставља се код предаје градова. О томе шта се дешавало од предаје градова до Михаилове погибије, говори се тек у брошури *Последња година спољашње политике Кнеза Михаила* (1895). Друга брошура *Једно Намесништво* (1894), која објашњава и правда целокупну политику намесништва Блазнавац—Ристићева, допуњавала би трећу књигу *Спољашњих Одношаја*, која се бави искључиво дипломатском радњом намесништва.

Осем *Спољашњих Одношаја*, Ристић има још једно веће историско дело. То је *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, 1875—1878* (објављена у две књиге, 1896/1898).

Најзад, из списка његових историских радова не треба изоставити ни његову беседу о Леополду Ранкеу, држану 22 фебруара 1892 на свечаном скупу С. К. Академије. Ова је беседа вредна пажње, између осталог, и по томе што нам казује Ристићеве погледе о томе, како треба писати историју.

Ако бацимо укупан поглед на Ристићеве историске радове, видећемо пре свега да, изузимајући оне расправе које се односе на доба кнеза Карађорђевића, све остале баве се догађајима у којима је Ристић учествовао у службеном својству, било као дипломатски заступник или као министар иностраних дела или чак и као намесник. Што се тиче догађаја Карађорђевићева доба, Ристић, ако није у њима учествовао, бар их је пратио као савременик. Нема ни једне његове расправе која би била писана само на основу докумената: све његове расправе носе више или мање обележје мемоара. Према томе, баш и кад не би имале друге вредности, оне би вредиле као једна врста историског извора.

Пишући о догађајима у којима је сам учествовао, Ристић је много говорио о себи самоме, — једно стога што је његово учешће доиста било врло велико, а једно и стога што је хтео ућуткати противнике који су му оспоравали заслуге. На доста места његово историско излагање прелази у личну одбрану, па чак и у личну похвалу, — и то је био разлог што су многи савременици сумњали о његовој историчарској објективности.

Ристићеви списи о кнезу Михаилу имају још и данас велику вредност, али само као један фрагмент. Ристић није обухватио његову спољашњу политику са свих страна. Он је осветлио само оно што је за Михаилове владе рађено у Цариграду на решењу градског питања. Све остало оставио је у сенци, — и кад је 1895 Пироћанац објавио своју расправу о кнезу Михаилу, публика је имала утисак да јој се тек тада открива Михаилова политика у свој својој потпуности и у свој величини своје основне замисли. У полемици с Пироћанцем Ристић је унеколико допунио своје раније списе о кнезу Михаилу, и дао свој суд и о ономе што је кнез предузимао и намеравао и ван градског питања. И Ристић и Пироћанац претеривали су сваки на свој

начин. Ристић је водио рачуна само о службеној дипломатској радњи кнеза Михаила и о њеним позитивним резултатима. Онај општи устанак Балканских народа који је кнез у потаји припремао, као и оне планове Балканског савеза које је за тај устанак везивао, Ристић није сматрао ни као најздравију мисао ни као највећу заслугу кнеза Михаила. Пироћанац је не само изнео на пуну светлост сву тајну завереничку радњу Михаилову, него је још узимао као потпуно доказано да је само Михаилова погибија спречила један општи Балкански устанак, за који су све припреме биле завршене, и чији је успех био сасвим сигуран. На основу те претпоставке Пироћанац цени подједнако и оно што је кнез Михаило стигао да уради, и оно што се тек спремао да уради. Ристић је претеривао у томе, што је гледао само на позитивне резултате кнежеве политике, — а Пироћанац у томе, што није чинио разлику између позитивних резултата и неостварених планова. Има међутим једна тачка у којој Ристић и Пироћанац подједнако греше. Обојица сувише одвајају кнеза Михаила од његова доба, — и као његову личну замисао приказују стремљења читавог једног нараштаја. Пироћанац не признаје за Михаилове владе скоро никакав значај јавном мњењу. Ристић увиђа, истина, да је постојало једно националистичко јавно мњење, и то врло пробуђено, — али ни он се њиме не бави. У ствари, питање је да ли би без тог јавног мњења Михаилова националистичка политика уопште била успешна.

У дипломатској историји српско-турских ратова, Ристић се ставља на много шире гледиште него у расправама о Михаиловој спољашњој политици. Под кнезом Михаилом он је имао, истина, важну, али ипак зато подређену улогу, — улогу дипломатског заступника у Цариграду. За време српско-турских ратова он је био министар иностраних дела, — и у извесним тренуцима његова реч била је пресудна.

Због тога у историји српско-турских ратова он је и дубљи и исцрпнији него у расправама о кнезу Михаилу. Што би се данас могло замерити његовој дипломатској историји, то је извесна оскудица историске перспективе. Он је стајао сувише близу догађаја, и био и сам у њима сувише уплетен. Питање његовог личног удела и његове личне одговорности постало је услед тога главно питање целе историје српско-турских ратова. Било би зацело боље да је Ристић за своја казивања узео облик мемоара, као што је учинио и сам Бисмарк, који је спису о својим великим историским доживљајима дао скроман наслов: »Мисли и успомене«. Ристићева историја српско-турских ратова јесте, и остаје првокласан прилог за историју, али историја у правом смислу није, — и што је у том делу Ристићу најмање пошло за руком, то је да се начини својим властитим историчарем.

Правим историским делима још се највише приближују Ристићеве расправе о добу кнеза Карађорђевића. Ристић је ту говорио о стварима према којима није стајао ни сувише далеко ни сувише близу, које је памтио, али у којима није учествовао. У појединостима те је расправе потребно допуњавати, а унеколико и исправљати, али главне црте људи и догађаја како су ту повучене, неће по свој прилици имати много да се мењају. Ристић се показао нарочито вешт у анализи дане политичке ситуације, и у изналажењу оних узрока промене који леже у њој самој. На једном месту, у том приказивању мењања једне ситуације изнутра, од себе саме, има чак нечег од Хегеловске дијалектике: то не треба да нас чуди, јер је за Ристићева школовања у Немачкој Хегелов дух царевао на немачким универзитетима.

Од свих великих историчара Ристић је највише ценио Ранкеа, и он му је углавном служио за узор. Има још један историчар за кога је добро познато да је на њега утицао, и ако га он нигде

нарочито не помиње: то је француски историчар Тјер. У својој акедемској беседи он овако карактерише Ранкеов начин: »Има две школе историка. Једна од њих уноси у своје студије по који идеал човечји, па га узима за мерило својих оцена у свима догађајима и појавама, које описује. Друга опет школа погледа на историју као на какав организам, излажући је објективно у целини. Она нема предубеђена мишљења; ништа не одбацује, нити поправља; узима ствари онако, како су, и мери их мерилом, које у њима самима лежи«... Ристић је бесумње јако упростио ствари, кад је све историске школе свео свега на две: једну идеалистичку, која оцењује историска дела по њиховој моралној вредности, и једну реалистичку, која се не упушта у њихову моралну оцену, него се задовољава да пронађе њихове узроке и утврди њихову нужност. Остављајући на страну непотпуност ове класификације историских школа, важно је знати да Ристић увршћује Ранкеа у реалистичку школу, и да и сам тој школи нагиње. Схватити историске појаве као неизбежне самим тим што су се десиле, и тражити им оправдања баш у тој њиховој нужности, то је у Ристићево време изгледало много новија и много смелија ствар него што изгледа данас: нарочито је такво схватање морало изгледати и ново и смело, кад га је Ристић хтео применити у обрађивању наше најновије историје, јер је такво схватање искључивало и националистичка идеалисања и династиске предрасуде.

Ристић је био врло брижљив у утврђивању чињеница, али неки пут ослањао се и сувише на писмене доказе. Волео је рећи да све што тврди, заснива на фактима и на актима. Али да ли се акти увек поклапају с фактима? У политичким полемикама, као и у судским распрама, писмени докази често решавају ствар, али при историским истраживањима писмени докази морају се добро проверавати. И самом Ранкеу замерано је да је неки пут историску вредност службених аката пре-

цењивао. Ристић се на њих нарочито у полемици са својим критичарима позивао као на необориве писмене доказе, — и тада је више чинио утисак једног адвоката него једног историчара.

Ристић је још увек припадао оном добу које је историју више сматрало као једну грану књижевности. Пазио је јако на стил. Ако међу нашим историчарима изузмемо оне који су као Вук и прота Матија били стилисти од природе и тако рећи несвесно, онда међу нашим историчарима као најбољи стилисти остају Јован Ристић и Чедомиљ Мијатовић. Мијатовић је имао више маште или, тачније рећи, фантазије у стилу, а Ристић више разума: осећања нису имали ни један ни други. Ристић се више од Мијатовића трудио око композиције својих расправа: зато је и код Ранкеа толико његову композицију хвалио. Истицао је како Ранке не развија појединости о трошку целине, и како код њега све једно с другим стоји у вези и равнотежи. У погледу стила Ристић је доста научио и од француских историчара, једног Сен Рене Таљандија и једног Тјера. То се види већ по кроју његове реченице, који није немачки већ француски. Он је толико неговао француску јасноћу и отменост изражавања, да од свих присутних беседа читаних у нашој Академији ниједна се не приближује француским академским беседама у тој мери као Ристићева беседа.

Данашњим читаоцима изгледаће може бити да у Ристићевим списима има, с једне стране, сувише службених аката, а с друге сувише стила, — и да на крају крајева његови списи још нису права историја. Ова оцена не би била праведна. У нашој историографији Ристићу зацело припада врло угледно место. Онда кад је Ристић узео обрађивати нашу најновију историју, она није бројала више од неколико деценија, — и сви они који су се њоме у нас до Ристића бавили, пре су се могли означавати као писци успомена или скупљачи грађе, него као прави историчари. Као што је већ поменуто, и списи са-

мога Ристића још доста личе на мемоаре: као што је Пироћанац рекао, њима би приличио назив: „Службене успомене г. Јов. Ристића”. Али, и то је Ристићева заслуга, он је учинио велики напор да се уздигне изнад мемоара до праве историје, и да догађаје, маколико му били блиски, посматра бар с нечим од Ранкеове непристрасности. Његове расправе, изузимајући оних о добу кнеза Карађорђевића, остале су на пола пута између мемоара и историје, — а што се тиче његове непристрасности, код њега је неки пут било више мирноће тона него објективности суда, али и поред свега тога Ристић остаје први који је покушао да нашу најновију историју обрађује на начин правих историчара, имајући пред очима тако висок узор као што је био Ранке. Успети ма само у пола у једном за своје време тако смелом подухвату, јесте бесумње велика заслуга.

Уз то има још нешто што се мора Ристићу признати. Он је први у нас издвојио дипломатску историју као засебну грану историске науке. После њега специјално на дипломатској историји радили су још Владан Ђорђевић, Михаило Гавриловић, Гргур Јакшић: свима њима Ристић је отворио пут као оснивач наше дипломатске историје. У тој грани историје Ристић је имао ту надмоћност, што је добро знао ствар о којој је писао. Међу историчарима има их који добро знају документе, али којима је ствар на коју се документи односе, сасвим страна. Има на пр. учених професора који су проучили сву грађу о једном војсковођи или државнику, али који сами немају никаква искуства ни из војног ни из политичког живота. То није био Ристићев случај. Кад је узео да се бави дипломатском историјом, он је већ имао велико искуство у дипломатским пословима. Због тога је и у критици туђих поступака био врло опрезан и врло штедљив. Код њега нема ни онако заједљивих покуда ни онако безобзирних личних напада као у дипломатској историји Владана Ђорђевића. Он је из иску-

ства знао како је политички рад тежак, како су ту погрешке неизбежне, а успех зависан не само од личне вештине, већ и од повољних околности. Уопште говорећи, он је знао да је у политичком животу ситуација често јача од људи; на њу је стога обраћао нарочиту пажњу, и међу нашим историчарима истицао се пре свега тачним схватањем и оцењивањем ситуација. Није се губио у појединостима, продирао је у суштину ствари, и имао сигурно осећање онога што је могућно и постижно. Тај његов дар најјасније се показује у његовим расправама о добу кнеза Карађорђевића. Ту је имао да цени ситуације у којима није био сам заинтересован и које је могао посматрати као чист историчар: оцене које је дао, одржале су се углавном и до данас. То је био разлог да је и у овом издању С. К. Задруге за те расправе задржано главно место.

Уз историске расправе унете су у ово издање и две политичке беседе Ристићеве, — и то оне које се односе на најважније моменте Ристићева јавна рада: доношење устава од 1869 и заступање интереса Србије на Берлинском конгресу. Иако му је глас био слаб за веће скупове, Ристић се одликовао и као политички беседник. Он се добро чувао импровизовања; беседе је спремао исто тако брижљиво као и расправе, и том претходном спремом побеђивао противника. Композиција његових беседа врло је смишљена; он постепено уводи слушаоце у ствар, — и објашњавајући им све потанко, он их у исти мах и за своје гледиште задобија. Чак и у највећим страначким сударима задржавао је тон мирног и хладног излагања, као да његова личност и његова странка не би биле у питању. Беседничког полета и лепих фраза било је код њега мало; није се обраћао на срце слушалаца и говорио им је као с неке висине, али неки пут баш тај ауторитативни начин доприносио је његовом успеху.

Посматран кроз своје историске расправе и своје парламентарне беседе, Ристић се показује

исти онакав као и кроз свој политички рад: човек великог труда и зрелог суда, који се сав уноси у свој посао и при том стално пази да не изгуби духовну равнотежу.

Слободан Јовановић.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСНОВАЦ

I

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ

1848—1849

У историји препорођења наше младе државе обележава година 1848 ново доба међународнога живота њеног. Обично се узима да је Париски уговор од 1856 извео Србију из теснога круга оних међународних одношаја, у којима се она дотле кретала; ну ово је схватање само у пола основано. Париски уговор раширио је круг званичних, легалних одношаја кнежевине, али још осам година пре тога времена Србија је већ прешла била ону крајњу међу, коју су ранији уговори били обележили.

Велики покрет од 1848, који је пореметио у западној Европи политички и социјални поредак, допро је био и до граница младе кнежевине српске, а својим животворним идејама он је био претурио и саме границе њене. После Давидовићева устава (1835), који је одмах у својој постању угинуо, 1848 године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном; први пут тада дошао је у додир млађи нараштај српски из кнежевине са својим српским вршњацима из Угарске. Млада интелигенција кнежевине поврела је преко Саве у Карловце, где је узела живог учешћа у догађајима који су се извршили најпре првог и трећег маја у Сиону обнов-

љенога војводства¹⁾ српског, а доцније и на бојним пољима њеним. А кад се о Петрову дну састала у Крагујевцу Народна скупштина, млади Срби, понајвише из редова оних који се нађоше у Карловцима при успостављању војводства и патријаршије, бише тумачи и писци жеља које народни посланици поднесоше влади српској. Ако су се дотле на скупштинама слушале понајвише жеље о порезу и локалним питањима, сада већ фигуришу у реду народних захтева стручне школе: учитељска, војничка и економна; систематисање плате учитељима основних школа; периодско повишавање плате професорима виших завода; слобода печатње; слобода научнога предавања и т.д.²⁾

Али ово беху већином само пресађене воћке, које не могаху ухватити дубљега корена. Омиљена реч »реформа« која одјекиваше кроз улице париске беше се, истина, чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч којој значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао. У београдској »Читаоници«, тадашњем средишту престоничке интелигенције, беше се заиста састао скуп чланова да већа о »реформама«, које би и у Србији требало извести. Председник скупа питаше озбиљним тоном: »шта ће то да рекне: »реформа«? а тумач идеја новоме реформаторском покрету у »Читаоници« беше секретар београдске полиције (Вукаиловић), један од напреднијих људи свога времена. Председник прими на се да се договори с владом и на другом

¹⁾ За време покрета водили су дуго у »Српским Новинама« неки књижевници препирку о томе, да ли је правилније употребљавати реч војводина, или војводина, или војводство. У ту препирку ушао је и Даничић и доказао да није правилно ни војводина, ни војводина, него војводство.

²⁾ Zbornik zakona i uredaba u knež. Srbiji. Sves. IV. стр. 173.

скупу објасни духовима, који беху жељни реформа, да Србија, одавно ужива све оне слободе, за које је сад устала западна Европа: у својој Народној скупштини, и ако она од више година не беше ни сазвана, да Србија има свој парламенат; у слободи, да сваки Србин може носити оружје за појасом и у кубурама, да има своју народну гарду, а ако ко уме паметно да пише, да ће наћи и слободну печатњу и тд.

И скуп се разиђе, убеђен и задовољан хвалећи и преузносећи напредак срећне Србије пред заосталим Западом. Сад влада почне и сама да предњачи у овоме тумачењу. У званичном органу њеном каже се отворено: *»да сви они народи, који се данас волнују, тек оно траже да добију, што народ српски у Србији живећи већ одавно дјелствително ужива, имајући своје сојствено внутрење правленије и свој устав«*³⁾.

И заиста, ово је гледиште у први мах и надвладало. Осећање је било готово опште да Србија све оно има, за што се народи на Западу беху заталасали. Требало је још дуго и много радити на томе послу, па да се и у нас осети потреба оних идеја, које су тада Запад покретале. Па и после десет година кад оне, у великоме унутрашњем покрету Србије, нађоше у неколико свога израза, бејаху напрегнуте и ограничене на врло мали круг људи, који су тек у томе периоду времена и сапели.

Ну ако је социјална страна западнога покрета остала скоро без ефекта за Србију, толико је био јачи његов политички учин. После Ђурђа Бранковића Смедеревца, Србија је тада први пут изишла из својих географских граница у шири свет, и, као држава, дошла у додир са другим државама. До 1848 г. није она другачије од себе давала знаке живота но као саставни део отоманске царевине. »Њене побуне, њени ратови, њене по-

³⁾ »Српске Новине« за 1848, бр. 49.

беде, установа њене самосталности — све се то догађало у крилу царевине; први пут 1848 она је узела учешћа у спољашним догађајима, вршила право мира и рата у *своје властито име*, извршила дело суверенства⁴⁾.

Пре 1848 ограничавала се Србија у својим спољашњим одношајима на отоманску Порту и на Русију. И сâм преврат од 1842 год. извршен је у неколико и потпором Портином. Докле је год отпор Обреновићеваца био јак и опасан, дотле су и носиоци нове, врачарске владавине били сложни и непобедни; ну кад се кроз 4—5 година коначно саломио отпор и крвавим рукама угушио сваки даљи покрет, онда се борба противу Обреновићеваца претворила у *борбу међусобну, личну*; онда се одмах опазило како новој владавини почиње да слаби живот, а да застаје развитак, јер и једно и друго само *начела* одржавају и обезбеђују. Заједница победилаца од 1842 малакса толико, да би се она још тада и распала била, да нису наступили спољашњи догађаји, који су на Србију имали толиког утицаја, да су ван земље одвели сву запаљиву струју, која се у средини њеној беше почела гомилати.

Прво је била револуција од 1848 у западној континенталној Европи уопште, а у суседној монархији напосе; а друго је била кримска војна. Ови су догађаји имали по Србију двогуби значај: спољашњи, у колико су изабацили Србију из дотадашњег ограниченог колосека њених међународних одношаја на *шире али и ојасније поље*, — и унутрашњи, у колико су принели, да се још за које време не развије клица унутрашњег распада тадашње владавине.

Нарочито је српски покрет у Угарској имао у овим правцима снажнога утицаја на Србију. Он је нашу кнежевину провео кроз прави процес

⁴⁾ La Serbie au XIX-e Siècle, par Saint René Taillandier. Paris 1875, p. 368.

сваковрсних мена: надања и страховања, додира и одношаја. Учешће Срба из кнежевине у судбини Срба угарских било је толико да се сваки успех и сваки пораз на левој обали Саве и Дунава осећао дубоко и у самоме срцу Шумадије.

Велики интереси српски били су у питању. Пре свега, народност српска, у најбитнијим елементима својим, била је у опасности. Докле је латински језик био државни језик у Угарској, народи су се могли и трпети, а да није било верозаконскога гоњења, они би се били и сложили. Али уз верозаконску нетрпељивост католичку, завлада Мађарима обест да све немађарске становнике помађаре.

Дуго је владао латински језик у јавноме животу Угарске. Још и 1842, и на самоме црквеном Сабору српском, били су и поздрављивали са кр. комесаром и представке цару на латинском језику. Тежња за помађаривањем почела се развијати од 1832. Тада се први пут узаконило (закон од 1832^{2/6} чл. III.) да се латински језик има заменити мађарским. Не би се могло ништа замерити мађарским патриотима, што су место латинскога свој народни језик у живот уводили, да они нису много даље пошли својим путем. 1840 Сабор угарски реши (члан VI. т. 7.), да се и у немађарским општинама за три године црквени протоколи (крштених) воде на мађарском језику. А 1844 узакони се (чл. II. т. 3.), да је језик на Сабору искључно мађарски; само се хрватским посланицима допушта још за шест година да могу латински говорити. Метерних, коме је била политика да дражи једне народе против других, налазио је свога рачуна да Мађарима у томе не стаје на пут. Од онда и почиње прогањање језика српског и хрватског. 1845 ово прогањање изазове крваву обрбу по улицама хрватске престонице, ну ни та опомена не заустави Мађаре на кобноме путу, којим се беху захуктали. 1848 поопштре они наредбе о употреби мађарскога језика као званичног и за саме црквене протоколе. То преврши меру стрпљења; дирнуло се у најосет-

љивију жицу свима немађарским народима, а нарочито Србима.

Тако је било стање, кад је 1848 г. планула револуција у Паризу и у Бечу.

Хрвати који су, у државоправноме погледу, свагда срећнији били од Срба угарских, били су први који су своју народну ствар могли узети у своје руке. Користећи се приликама и слабошћу у коју је била запала монархија побуном Беча и бегством кнеза Метерниха, Хрвати оправе депутацију од 400 људи у Беч, која пође пред цара са три заставе и са војном музиком на челу. Бан хрватски изда значајну прокламацију своме народу. Он у њој говори отворено да је *последњи преврат потресао и уништио старе основе друштвенога живота као и народне и државне одношаје, а на име одношаје Хрватске сјрам њене старе савезнице Мађарске*. Јелачић захтева нове основе у духу слободе, самосталности, јединства, а дело народнога препорођења тражи да се изврши народном скупштином. Он проглашава *»јединство народа«*, а разлику у вери не сматра више као препреку између браће и чланова једнога истог народа у друштвеном и државном животу; поздравља народ, свештенство једне и друге вере и сву једнокрвну словенску браћу.

Утисак који су производиле ове изјаве на народе у јужној Угарској био је неизмеран; чак и овамо преко Саве обузимао је духове неки поетски занос. Србе је на оној страни већ био дубоко захватио покрет по свима крајевима Угарске. Митрополит српски Рајачић, под притиском депутација са свију крајева српских, позове народ да дође на скупштину у Нови Сад, али пошто је турско стање међу тим проглашено било, скупштина се састане у Карловцима првог маја.

Не може бити задатак ове расправе да бележи догађаје у појединостима; ми ћемо их додирнути само у главним цртама, у колико су *покретали*

нашу кнежевину, и у колико су износили заједницу Срба са обе стране река, које их деле.

И данас су нам у живој успомени они блажени дани, кад се на Скупштини под усклицима неописане радости успоставља војводство и патријархат српски, и када се бира војвода и патријарх. При овоме свечаном акту прати новог патријарха српски државни саветник Матија Ненадовић, а млади Срби из кнежевине ваде оружје иза појаса те дају израза општој радости. Докле год је трајало благодарење у црквама, проламао се ваздух, с једне стране од јеке звона на свима црквама мале вароши, а с друге, од пуцњава из пиштоља у рукама ђака београдских. Има потпуно право један историк кад примећује да се, у овоме тренутку живље но икада, пробудила свест о заједници између Срба угарских и прекосавских.

Трећег маја обележе се границе засебне политичке територије успостављеноме војводству српском, које би имало обухватити Срем и његову границу, Барању, Бачку са окрузима бечејским и шајкашким, најпосле Банат са границом и кикиндским округом. Прогласи се да је народ српски на северу од Саве и Дунава слободан под владом аустријскога дома, а круном угарском. Одлучи се савез са троједном краљевином на основу узајамне слободе и потпуне равноправности. Избере се *Народни Одбор*, у коме је један део чланова био из Србије⁵⁾. Одбор је имао задатак да управља народним пословима, да тачније одреди границе војводству и да за њега напише устав. Народни фондови ставе се на расположење Патријару и Одбору. Изберу се депутације које су имале ићи цару, хрватскоме сабору и словенскоме конгресу, који се имао држати у Прагу.

⁵⁾ Из Србије били су у Одбору: Дим. Матић, К. Бранковић, Срђ. Николић, професори лицеја, Илија Захаријевић, директор беогр. гимназије, а било их је изабраних и осим ових, ну они нису учествовали у радњи одборској.

Струја је била тако јака да се ни старци, који су Србијом управљали, нису могли уздржати а да и они, са своје стране, не пошљу своје посланике у Праг на конгрес словенски, ма да се он тицао само Словена аустријских. Међу њима били су прота Матија Ненадовић, Лазар Арсенијевић (Баталака) и професор Јанко Шафарик.

Ну мађарска влада предузме мере да овоме покрету стане на супрот. Она нареди да ф. м. л. Храбовски, заповедник варадински, буде, у исти мах, и комесар за Хрватску; а Палатин пошаље прекоре патријару Рајачићу што је његова резиденција постала средиштем српскога покрета, и препоручи му да црквени сабор држи у Темишвару. Патријарх одговори Палатину *српски* да народ већ има своју скупштину, која је заменила Сабор, а овај, пошто не одговара захтевима новог времена, да је одложен. Мађари сад позову народну војску против словенског покрета. На измаку маја већ се развија непријатељство Мађара против Срба и војска се шиље на југ. Храбовски одговара српској депутацији да он на карти монархије нигде не налази српскога народа, но само аустријске и мађарске провинције, *а ко хоће да буде Србин, треба да иде преко Саве.*

Овим мерама и овим изјавама већ је био дат знак за отворена непријатељства. Српски народни Одбор, са своје стране, позове народ на оружје, и докле се свршивао свечани акат побратимства између Хрвата и Срба, Храбовски је већ отпочињао непријатељства; докле је православни Патријар заклињао католичкога бана у Загребу, Храбовски је 31 маја ударио с војском на Карловце, седиште управе народне. Напад су одбили понајвише Срби из Србије, ма да се по свему чини да је то била више нека опомена, но озбиљан напад⁶⁾.

⁶⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn. Berlin, 1852. Ово дело и данас служи као најбољи извор за српски покрет од 1848, ма да се с резервом мора примити све што пише о сукобу Ђ. Стратимировића са Патријаром.

Борба се отпочела на целој линији. »За цара и народност, за цара и слободу« — била је српска девиза. И пошто се међу тим изродила беше нова буна у Бечу, а цар Фердинанд са својим двором беше у Инсбрук побегао, то се на српски покрет, овако задахнут, гледало с благовољењем на највишем месту. Сви аустријски Словени бејаху се тада изразили за целину монархије и за Хабсбуршку династију. Као што су западни Словени у Аустрији, бежећи од понемчавања, тако су и Срби са осталим јужним Словенима, бежећи од помађаривања, стали на земљиште на коме су се могли сусрести са интересима царевине и династије аустријске. Ови су интереси искали одржање јединства монархијског, а јединству томе били су противни и Немци и Мађари. Мађари су тежили да одвоје Мађарску од западних провинција аустријске царевине, у страху од словенскога покрета, па су хитали да углаве чврст савез са Германијом, која, да се препороди, радио је онда Франкфуртски сабор. Чеси, у име свију Словена, одговоре да неће да иду у Франкфурт, јер није могло бити ништа једно другом противније, но што су биле супротне, једна другој, тежње народности мађарске и словенске⁷⁾. Нарочито су били Чеси за целину и ојачање аустријске монархије. Палацки пише Председнику првр. Одбора Франкфуртске скупштине да Немци иду на то да Аустрију, као самосталну државу, неизлечиво слабе, али, вели Палацки, »опстанак те државе, целина и ојачање њено било је и мора бити велико и важно питање не само за мој народ, већ и за читаву Европу, рећи ћу више, за човечанство и цивилизацију. И кад не би било аустријске царевине, онда би неопходно било у интересу Европе, шта више, у интересу човечанства, одмах је створити... Мислите ли ви да би се аустријски цар могао одржати у облику цара, кад га ви обвежете да прима од вашег Сабора све најважније законе,

7) Нил Попов, Србија и Русија. Београд 1769.

чиме би се преокренуо склоп аустријских државних сталежа и све самом природом створене битне провинцијске установе претвориле у опсену, у праву илузију⁸⁾.

Сви Словени усвојише програм Палацкога, који је тежио за федерацијом, а за њу готов облик налазио у аустријској монархији којој би Беч био политично средиште. Кад се Јелачић сударио са Мађарима, дао је на својој застави извести и ове речи: »Кад Аустрије не би било, ми бисмо је морали створити«.

Положај владе српске у кнежевини био је веома тежак у овим приликама. Она је била намерна да остане на миру, па је у томе правцу и неке мере предузимала. Русија и Porta послале су јој, преко нарочитих агената, и своје одобрење за предузете мере с »препоруком« да их још и поопштри, као што тврди сам званични орган владин⁹⁾. Руски ген. консул Даниљевски саопштио је влади српској да је цар Никола решио да не само Русија остане неутрална, већ се споразумео са Портом да остану на миру и све оне земље, које у Турској стоје под њеном заштитом, па да су и потребне мере предузете да се стане на супрот свакоме покушају, који би се клонио на то да мир у тим земљама поколеба. И француска влада, која је као републиканска мислила да јој се треба интересовати за Мађаре, саветовала је, преко свога консула у Београду, уздржљивост и неутралност.

Ну међутим дође глас да је стари Милош оставио Беч и допро до Загреба, а кнез Михаило дошао у Нови Сад чак из Петрограда. Званичне новине српске криве их да су се приближили границама Србије у намери да мир и ред у кнежевини наруше: шта више, да је Милош намеран да продре у Босну, њу да побуни, одатле оружаном руком у Србију да пређе, па под »по-

⁸⁾ Geschichte Oesterreichs seit dem wiener Frieden 1809, von Anton Springer, in zwei Theilen. Leipzig, 1863.

⁹⁾ Српске Новине за 1848, бр. 49.

кровитељством« Мађара да се прогласи за самосталног владоаца ових земаља¹⁰⁾).

Свак може лако разумети узнемиреност у коју је пала влада српска на такве гласове. Узрујаност је била велика. У авлији министарства унутрашњих послова састане се (15 маја) нека врста месне скупштине од чиновништва и од грађанства свију еснафа. Ту се нађу главни управници земаљски, министри и саветници државни, сем кнеза који се још од првих дана западнога покрета у Крагујевцу налазио. На скупштини појаве се у званичном оделу и мухафис београдске тврђаве Мехмедпаша, и руски ген. консул пуковник Даниљевски. Оба представника царска изјаве на скупу да њихови дворови хоће да се одржи ред и мир у Србији. Паша дода од своје стране да су Обреновићи за свагда из Србије искључени, а руски представник, и ако није био тако категоричан, изјави да многомоћна Русија не би имала потребе да прибегава »*посредовању самих Обреновића*«, кад би хтела да се влада у Србији промени. Тумачи владе српске беху у овој прилици министар председник Аврам Петронијевић и председник Државнога савета Стојан Симић. Они, ослањајући се на вољу дворова (»*владајућег и покровитељствујућег*«), објаве народу да је влада тврдо решена да мир и ред одржи, да је у томе правцу и потребне мере по Србији предузела, а одржавање мира у Београду да поверава самим грађанима, којима за команданта поставља државног саветника Стефана Стојановића (Ћосу), који ће у договору са једним грађанским одбором одмах наређивати што треба.

Изузетне мере биле су строге. Својеручни распис министра унутрашњих послова разнео је окружним начелницима налог да Милошу ни главе не поштеде. А међу мерама, које су предузете, била је најважнија та што је кнез 17 маја примио врховну команду над војском »регуларном и народ-

¹⁰⁾ Српске Новине 1848, бр. 52.

ном« и све власти земаљске ставио под своје непосредне налоге.

Међутим је пуковник Даниљевски, у договору са Мехмед-пашом и аустријским ген. консулом, потпуковником Мајерхофером, послао свога секретара кнезу Михаилу у Нови Сад да му представи да мир Србије захтева да се он из тих крајева уклони. У истоме смислу писао је и Мајерхофер варадинском заповеднику. А и сам Народни одбор у Карловцима, очекујући сву помоћ од Србије, имао је интереса да склања кн. Михаила да се удаљи. Кнез Михаило изјави да је он готов уклонити се из Новог Сада, не желећи да његов долазак буде предметом рђавог тумачења. Писац ових успомена, који се у то време са својом ђачком дружином у оним крајевима налазио, имао је прилику да лично чује од кн. Михаила да је он и »сишао доле« у јединој намери да своме народу помогне колико може, а да је далеко од њега и сама мисао да му буде и од какве сметње. Ну није тако просто извршен и повратак кн. Милоша. Он је био заустављен у Загребу, где је, уз бана Јелачића, био господар ситуације Људевит Гај. Да ли је заиста кнез Милош ишао правце на границу Србије, то је још и данас тајна, која ће се расветлити тек онда кад се што ближе дозна о одношајима које је, као што је тадашња српска влада била извештена, кнез Милош имао са Мађарима; него морамо прибележити да је сва прилика да би он сасвим други правац дао догађајима, да је могао на њих утицати. Пре него што се кренуо из Беча, запитан од једнога свог човека¹¹⁾, шта би радио да се тада десио на влади у Србији, одговорио је он, да би се одмах помирио са Мађарима, па се окренуо против Турака.

У Загребу је кнез Милош рђаво прошао. Ту га је затворио Гај и изнудио му доста новаца, — поступак недостојан онога великог и племенитог покрета народног!

¹¹⁾ Данила Медаковића.

Оба кнеза упуте се у Праг на словенски конгрес, а влада српска одахне душом. Падало је у очи, што у Београду на ономе скупу, на коме се беху појавили и представници Русије и Турске, не бејаше, међу осталим поглаварима земаљским, и Томе Вучића Перишића. То је долазило отуда што се војвода био оцепио од владе, па уз чврсто коло својих пријатеља стао отворено у опозицију, наслањајући се на сеоски сталеж, у коме је он био јачи од целе владе. Разлози који су их раздвојили били су чисто личне природе. Уз Карађорђевића били су Петронијевић, Симић, Гарашанин, Книћанин, Алекса Јанковић и други. Обе се стране сагласе да апелују на народ, те наредe да се 1 јуна позову Државни савет и Народна скупштина у Крагујевац, као средину земље; на сваких 250 пореских глава да народ пошље по једног посланика, а чиновништво и свештенство да буду представљени одвојено, по положају. Званичне новине тврдиле су да се скупштина сазива услед усколебаног стања већег дела европских држава и нашег суседства, као и за то што могу наступити теже и важније прилике, па је потребно да се употребе ванредне мере ради одржања и обезбеђења нашег унутрашњег мира и поретка. Званични кругови надали су се отуда добром уређењу државних послова и утврђењу законитости у земљи. Ну има доказа и у самоме »Зборнику закона и уредаба«¹²⁾, да је међусобни раздор био главна побуда, која је и једну и другу страну у средину народа водила. Гарашанин је мислио да ће у Крагујевцу усамити Вучића кад народ на страну кнежеву пређе, а Вучић је био задовољан да се само створи прилика која ће га довести у додир са народом, па се за успех већ унапред сигуран осећао.

Појава Обреновића на граници Србије учини те се Скупштина одложи до 29 јуна. А кад дође и Петровдан, Скупштина се састане у Крагујевцу.

¹²⁾ Види Збор. IV. стр. 181.

Она се држала под ведрим небом, најпре у авлији окружнога суда, а после у авлији шаренога конака. Одмах се показа да противници Вучићеви нису добро рачунали; скупштинари пређоше знатном већином, да не речемо сви, на Вучићеву страну. Ми смо гледали својим очима како је стари »трибун« заклањао своје противнике од навале народне и отварао им пут да могу кроз редове скупштину безбедно проћи.

Сви већ бејаху клонули духом, само још Гарашанин стајаше непоколебан. »Нека дође господар у народ« — викаше маса; »ето вам, неће доћи« — одговараше Гарашанин. Илија имађаше наредну ману да пркоси јавно народу и онда кад већ ни за кога не беше тајна да му је рачун био погрешан. Нема сумње да је он тада морао и сам увиђати да је надмоћност у рукама Вучићевим. »Народ је скоро сав прешао на Вучићеву страну, но скуп и одмах неколико стотина Качераца, па похитај овамо у Крагујевац.« Тако је писао Илија начелнику среза качерског, кад се нашао усамљен. Ну пре него што су се могли и кренути »Качерци« (а нису много ни хитали, јер се срески начелник, како је примио тај налог, »случајно« разболео), Гарашанинови једномисленици попусте, и странке се измире. Жртве је морала поднети кнежева странка. Книћанин, Алекса Јанковић и Зубан буду принуђени да поднесу оставке на државну службу¹³⁾, а Вучић оде победоносан са Скупштине, која се разиђе без свакога даљег резултата, да се за десет година више не састане, ма да су тада представници скоро свију округа захтевали чешће сазивање Народне Скупштине¹⁴⁾.

¹³⁾ Види Збор. IV стр. 181.

¹⁴⁾ Сви окрузи, осим ужичког, предложили су били да се периодично сазива Народна скупштина. Окрузи: Београдски, Шабачки, Подрински, Ваљевски, Руднички, Чачански, Крагујевачки, Јагодински, Смедеревски, Крајински, и Гургусовачки предлажу да се Скупштина сваке године сазива. Окрузи: Ћупријски, Пожаревачки и Црногорски предлажу да се сваке године мања, а сваке треће го-

Книћанин је сад стајао слободан. Он се реши, без сумње у договору с владом, да пређе Дунав и да се стави на чело српскоме покрету у Угарској. То је било свакоме добро дошло и на једној и на другој страни Дунава, — свакоме осим Мађарима.

Не може се узети за озбиљно што се говорило да је Петровданска Скупштина прогласила Србију за неутралну. Ако је влада пустила у свет такав глас, то је било сасвим по њеној потреби. У самој скупштини једва да је то питање и претресано, ван што се зна да је Вучић био за политику уздржљивости од свакога учешћа у покрету српском. Појава Обреновића на граници српској могла је не мало принети да се влада одлучи на живље учешће са смером да *покрет узме у своје руке и да му даје правац по својој вољи и потреби*. Још 17 маја пише из Крагујевца Илија Гарашанин Стратимировићу, онда врховноме војничком вођу у војводству: *»Ви ћете целом роду Српском учинити највећу услугу, ако нам помогнете ослободити се Милоша, оштећ и главног непријатеља рода нашег«*; али у исто време, по нарочитом налогу кнеза и у име *»свију својих саотечественика,«* додаје ове значајне речи: *»Ми ствар једноплемене браће наше тамошњих Срба, којом ви сад тако похвално управљате, сматрамо као нашу сопствену, и никакве жртве, ни моралне ни материјалне, штедети*

дине велика скупштина сазива. Алексиначки округ предлаже да се скупштина држи ако не сваке, а оно бар сваке треће године. Крушевачки округ ослања се на кнеза и владу, да се скупштина сазива кад се потреба укаже. Ужички округ захтева да сваке године по два човека од круга које народ избере народну касу прегледају.

Влада је одговорила народу да је решила да га задовољи, а у то име да је одредила комисију која би спремила пројекат потребног закона. Ну зна се да до 1858 Народна скупштина није више никако сазивана.

В. Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији, свес. IV-стр. 173, највише решење од 26 септем. 1848 В№ 1397.

нећемо потпомоћи вас чиме год можемо у постижењу опште полезне цели«. Ну и пре него што се и помишљало да за тадашњу владавину може наступити каква претња с те стране, били су српски старци олигарси лепо расположени за народну ствар. Струја слободе била је загрејала и њихова стара срца и занела и њихове седе главе. Та још с првих дана покрета видимо их представљене на мајској скупштини у Карловцима при избору војводе и патријара, у лицу Матије Ненадовића; доцније их видимо у честом додиру са Главним народним одбором у Карловцима преко државнога саветника Стевана Марковића.

Разуме се да се и ово учешће развијало по мери прилика и потреба политичких и личних: најпре поетично преко ђака и уопште млађега нараштаја, који је свагда први кад се треба одушевљавати; затим у облику добровољачких чета, па најпосле у формалној и званичној потпори. Ова последња мена настала је кад је већ и сама Аустрија преко свог консула тражила помоћи српске, а Русија излазила све отвореније против револуције. —

У то доба био је аустријски генерални консул у Београду потпуковник Мајерхофер. Докле год бечка влада беше у невољи да попусти Мађарима, признаваше она све што они радише, па и њихове насилне мере противу Срба угарских. По заповести, коју беше добио, Мајерхофер протестоваше што влада српска допушташе добровољцима да прелазе на ону страну и захтеваше да се они позову на траг. Влада одреди нарочитога чиновника (Атанасија Николића, начелника у министарству унутрашњих послова), да оде преко, те да српским добровољцима прочита наредбу да се одмах овамо поврате. Имајући од Мајерхофера препоруку на генерала Храбовског, команданта варадинског, изасланик је српске владе ишао и у Варадин, те саопштио генералу мађарском своју мисију, па затим прошао кроз станове¹⁵⁾ у којима је било српских добро-

¹⁵⁾ Карловце и Перлез, а на Јарак није ишао.

вољаца. Ну као што сâм изасланик у својој ауто-биографији¹⁶⁾ исповеда, мисија је извршена само привидно, а у ствари је остало све како је и било. По договору учињеном претходно између њега и добровољачких вођа, ови су обећали јавно да ће се повратити, али се ни један од њих ни покренуо није.

Ну после те мисије Мајерхофер је често ишао у Беч и у Инсбрук, те лично тражио упутства. Кад се једном отуда вратио, он је стао убеђивати владу српску о потреби да потпомоћне Србе, пошто се они крећу сасвим на законитом земљишту. Он је наваљивао на владу српску да пружа помоћ и патријару и у новцу и у џебани, а Аустрија да ће све те жртве признати и надокнадити. Ну српски управници држали су се још смотрено. Међутим обећају да неће сметати појединим људима да прелазе границу, ма да су и иначе у то доба из дана у дан прелазиле чете за Книћанином. Нико није ни био у стању да их спречи.

Докле се патријар бавио с депутацијом у Загребу и Инсбруку¹⁷⁾, борба се развила на целој прузи између Срба и Мађара. Она је већ била узела озбиљан и крвав правац. На пештанском сабору слушале су се речи огорчења против Срба. Кошут их је назвао разбојницима, са којима не може бити никаквих преговора, но које треба предавати преким судовима¹⁸⁾. Још поразније звониле су речи којима је цар примио (2 јуна) српску депутацију у Инсбруку. Он јој је одговорио да не може потвр-

¹⁶⁾ »Биографија Атанасија Николића, верно својом руком написана«, 28 авг. 1875; рукопис у архиви »Срп. ученог друштва«.

¹⁷⁾ Има писаца који тврде да патријар није ни био у Инсбруку, али та је тврдња без сваког основа. Осим других доказа да је патријар заиста био у Инсбруку, има и тај, што он сам, у своме прогласу од 20 јуна 1849 каже: »кад сам се из Инсбрука повратио«.

¹⁸⁾ »Ови Срби и Раци зову се народ — једна гомила скупљеног олоша! Овде не може бити говора ни о каквим преговорима; за разбојнике треба преки суд (Standrecht)« — Die serbische Bewegung in Südungarn. p. 115.

дити »изборе и закључке једној незаконитој конвената, извршене у Карловцима противно деклараторији од 1779 под стицајем странаца из Србије«; али да је готов одобрити све законите жеље, које би му се поднеле законитим путем преко угарскога сабора, угарскога министарства и свога законитог црквено-народног конгреса.

Ну Народни одбор у Карловцима није могао следовати царевој вољи, ако не би хтео да преда народ свој мађарској влади, која му, по речима Кошутовим, беше већ наменила преки суд. Једини пут који су Срби могли изабрати, био је да се ставе у стање самоодбране. Зато Народни одбор повери Книћанину команду над својом војском.

Борба српска отпочиње се сад са толиким успехом, да је, потпомогнута кобним приликама царевине на другим крајевима, српској ствари дала значења од кога су почели држати озбиљна рачуна и у Инсбруку и у Пешти. Цар призна јавно српску војску као своју, а мађарски комесар уђе с Книћанином у преговоре, којима је био смер да се зближе два тешко завађена народа.

Као што је Книћанин био велика снага за српски покрет, тако је он био дика и понос за Србе у кнежевини. У оно време раздора и ситних, понајвише личних размирица у Београду, он је био светла појава на српскоме небу. Права слика српскога јунака, он беше човек отворен, срдчан, храбар, а уз то још леп, угледан и речит. Вероватно је да би он, по својој витешкој природи, и ушао у дубље преговоре с Мађарима, да није патријар, који се тада већ беше повратио из Инсбрука и Загреба, био тамо с баном Јелачићем утврдио да остану верни својој девизи: »за цара и народност, за јединство монархије и хабсбуршку династију«.

На челу своје поглавито од Србијанаца састављене војске борио се Книћанин на Белој Цркви (7 и 12 авг.), и више пута на Томашевцу. Жестока борба водила се такође и на Србобрану (Сентомашу), одакле су, под капетаном Бигом, храбро

одбијани многобројни напади. Значајнији су били 2 јула и 7 августа, а најзначајнији био је 9 септембра кад је Мађарима командовао сам ратни министар Месарош. Борба је била огорчена са обе стране, пардона није било никоме. Села су паљена, и што их је више пламену предавано било, то је у очима бораца са обе стране давало борби печат већег тријумфа. Кад се узме у обзир да оба народа беху и онда, као што су и данас, на равноте ступњу образованости и културе, онда би се морало извести закључење, да у томе погледу једна страна не може другој више прекора учинити. Дуго смо испитивали и упоређивали дела пре него што бисмо себи поуздан суд образовали, па ипак, најсавесније ценећи, нисмо могли наћи да су Срби и Мађари у овој крвавој међусобној борби били једнако дивљи, једнако свирепи. Стоји неоспорно да су Мађари надмашили своје српске суграђане у делима којима су их истребити желели. То стоји, па ма се психолошко објашњење тој појави тражило било у томе што су Мађари били племе које је владало (а такво је племе свагда осетљивије), било у томе што су живље и бујније нарави но Срби. Мађари су неоружане Србе мучки гомилама убијали¹⁹⁾, они су убијали судске парламентарне (у Сенти); они су ратне заробљенике вешали (Којића и Станимировића). Мађари су отпочели покољ; Срби су се светили, као што је чинио Трифковић у Сенти. Али је све надмашио Перцел, кад је са својим четама почео да жари и пали по плодним крајевима српским. Као што ћемо доцније видети, његов ван-

¹⁹⁾ На Петровдан (1848) оду 4—500 Срба Мохолаца са оружјем у Сентомаш, који се тада беше опшанчио. На тужбу Мађара Мохолаца дођу из Аде неколико стотина гардиста оружаних у Мохол, а под изговором да измире мохолске Србе и Мађаре, позову их да оставе оружје у општинској кући. Срби то учине, а кад су остали без оружја, Мађари мохолски и ађански стану на њих пуцати, те поубијају 69 мирних Срба мохолских. Треба знати да дотле ни један Мађар у Мохолу није ни убијен, ни злостављан, ма да је тамо српска већина била.

дализам превазилазио је све што историја, у томе погледу, познаје, докле напротив, налазимо, да Патријар у беседи, којом је (27 септ. 1848) отворио Народну скупштину, свечано одбија од народа српског сваки прекор за свирепост поступање као потпуно неоснован. »Ма колико да се рат, вели он, од непријатељеве стране с крајним и неописаним свирепством водио, толико се од наше стране човечно поступало, да нам непријатељи наши никако не могу пребацити да смо ма кога од њихових похватаних само злоставили а много мање смртно каштиговали«.

Они који су ствари издаље гледали, могли су се повести да, на страни српској, бацају одговорност на добровољачки елеменат, док су се, међутим, свирепства махом догађала иза војничких станова, *у локалним сукобима становника обе народности.* Напротив, добровољачки елеменат, који се из Србије под командом Книћаниновом борио, стајао је под гвозденом дисциплином свога врховног вођа, који је, својим силним ауторитетом, укрощавао бујну природу добровољачку. Барон Хелферт, који је темељито проучио и описао аустријску револуцију од 1848 каже да је »врховни вођ Книћанин, који је храброст са мирноћом, оштар поглед са истрајношћу сједињавао, био појава која је поштовање уливала, сасвим створена да дивљим синовима природе заповеда. Јер то бејаху дивља момчад, ови Србијанци, у својој народној ношњи и са својим народним оружјем, са источанском дугом пушком, са два пиштоља и страшним јатаганом иза појаса. Они су се тако исто одликовали окретношћу и лукавством, телесном снагом и сигурношћу у употреби свога оружја, као год што су, с друге стране, разузданошћу и пустим, неукроћеним понашањем били страшни и самим граничарима, кад се ови њиховој вољи не би хтели безусловно покорити. Ту беше Книћанин који њихово дивљаштво могаше сломити. Ако је он оком дао знак, ако је само руку подигао, то је било довољно да их у бојажљиву по-

слушност доведе²⁰⁾. Ова у сваком случају престрога оцена аустријскога историописца најмање може пасти на ону помоћну војску која је доцније, састављена од самих домаћина, под командом својих среских и окружних старешина, границу прелазила и својим уљудним понашањем могла се са сваком и најредовнијом војском упоредити.

Кад је пуковник Шупљикац био изабран за српскога војводу, он се онда налазио на бојноме пољу у Италији. Тек кад прилике постадоше тако озбиљне да Аустрија српску војску признаде за своју, доби војвода допуштење да се међу Србе врати. Он дође у половини септембра, унапређен међутим, за генерала, и узме команду над војском коју назове српско-аустријском. Он имађаше тада 21.084 војника са 104 топа, докле Мађари, који стајаху према Србима, бројаху тада око 40.000 војника са 102 топа²¹⁾.

Међутим је цар издао прокламацију (21 септ.), којом је распустио мађарски сабор, Мађаре огласио за бунтовнике, па предузео озбиљну борбу против њих, а сву војничку и цивилну власт Угарске пренео на хрватскога бана. Краљ беше објавио рат мађарскоме парламенту, а Аустрија Мађарској. Тако се тада схваташе положај монархије.

У то доба падају нови покушаји Мађара да Србе задобију концесијама, ну било је већ доцкан, јер их Аустрија беше предварила, признавши Србима све за што беху устали.

Јелачић се крене Драви, те пренесе ратно тежиште са обала Тисе у југозападни део Угарске. Тиме Срби добију мало времена да се прикупе и оснаже. Патријар сазове (25 септ.) Народну скупштину, којој објави да је цар потврдио избор војводе и патријара, и да усваја српску радњу. Прочитала се царева прокламација против мађарске владе; уста-

²⁰⁾ Revolution und Reaction im Spätjahre 1848, von G. A. Freiherrn v. Helfert. Prag 1870.

²¹⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn.

новила народна каса у коју су ушли, као зајам, сви новци црквени, школски, општински, и еснафски из целог војводства без разлике вере становништва. Војводи је била предата неограничена војничка власт, а патријару управа политичним пословима земље. Патријар је свечано благодарио Србима из кнежевине на помоћи коју им указују. Главни одбор народни био је пре уређен.

Ну у то исто време падају за Аустрију дани најтежега искушења. У Бечу плане (24 септ.) нова револуција. Цар и двор наново побегну из Беча (ноћу између 24 и 25 септ.) Јелачић се крене Бечу, али се крену царској престоници и Мађари у намери да уђу у сvezу са побуњеним елементима. Они се сукобе са Јелачићевом војском. Први успеси припадну Мађарима. Они разбију код Озоре генерала Рота, који је предводио Јелачићеву резерву, толико, да је овај морао капитулисати (25 септ.). Тога истог дана Јелачић пређе Лајту, а 19 окт. Беч падне у руке царској војсци. Међутим Мађари нагрну још јаче на Србе, који су остали сами у борби и једва сузбијали непријатеља. У овоме тешком положају обрати се патријар Рајачић рускоме консулу у Београду значајним писмом од 8 октобра. »Из дана у дан, вели он, гомилају се непријатни гласови, који моју душу бацају у крајње очајање. Град Осек, у коме заповеда барон Јовић, по несрећи Србин, развио је 5 ов. мес. мађарски барјак и тим отворио Мађарима пут за наша леђа. Петроварадински командант барон Благојевић неће да се држи и даље примирја, које је с њиме било уговорено ради виноградске бербе. Генерал Рот капитулисао је са 10.000 војника и 10 топова. Бан Јелачић једва да може спасти што од своје војске код Беча: читав је терет ратовања сјао на бедне Србе аустријске. У овоме положају ја не видим спасења за народ српски, за наше благочестије. Шта мисли о нама велика Русија? Да ли ће допустити да нас истребе са лица земље? Од трошица, које падају са њене трпезе, ми бисмо се наситили.

НАСНА БИБЛИОТЕКА
 „РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
 Београд

Зашто Русија не би нас узела под своје заштити, кад аустријски цар ту нама дати не може? Боље нам је, налик на кнежевину Србију, под именом покровитељством руским подносити и турски јарам, него ли маџарски«. Патријар моли да цар заповеди српској кнежевини да им она свом својом снагом притече у помоћ, а Русија да им пошаље оружја, или бар да посредује примирје са Мађарима на основу старих привилегија²²).

Велики терет пао беше на душу изнемогла, а тешком одговорношћу обременењена старца. У своме очајању он се обраћа Русији и тражи за војводство положај онакав какав има Србија према Русији и Отоманској Порти. Овде нам пада на ум сличан корак, који је други један првосвештеник српски, један од претходника Рајачићевих, у почетку овога века учинио.

Кад су Срби у кнежевини устали под Карађорђем на оружје, за своје ослобођење, онда је митрополит Стратимировић (у јуну 1804) поднео првом министру цара Александра I мемоар један, коме је он дао име: »нацрт усјостављења нове словеносрпске краљевине«. Сам већ наслов показује на што је смерао српски првосвештеник. Он доказује Русији како би за њу корисно било да успостави стару српску државу, па да у њој, као једноверној и једноплеменој, створи себи природнога поузданог савезника каквога она сада нигде нема. Таква држава, најпре макар и трибутна Порти, расла би мало по мало, у оној мери у којој би Турска изумирала. За владаоца ослобођене Србије Стратимировић предлаже каквога рускога великог кнеза, а ако то не би могуће било, онда би требало Србима дати за владаоца каквога протестантског кнеза, али само тако да његово потомство прими веру православну. А да се српске

²²) За ово писмо имамо да захвалимо Нилу Попову, који га је први на свет изнео. Види његову историју »Србија и Русија«, Београд 1869. свеска 4.

земље, ослободивши се од Турака, не би предале Аустрији, те њену снагу умножиле, оне би морале бити под руском заштитом. »Овакво мишљење, вели на крају свога нацрта Стратимировић, тако се живо представља моме уму и срцу, тако је корисно руском царском дому, тако је славно за сав словенски народ, да за постигнуће ове намере не може бити ништа сувише велико, — ни највећи труд, ни највећи трошкови«²³).

Калаји, у својој »Историји српскога народа«²⁴, помињући овај докуменат, износи га као доказ како Срби и у највишим црквеним положајима остају верни својој народности. Стратимировић био је, вели Калаји, кроз цео живот свој обасипан милостима царским, па је опет *пре свега био Србин* и ако мање српски првосвештеник, а више српски политичар, који је удешавао своје планове како би се успоставила некадашња српска величина, и у дубини свога срца гајио најживље симпатије за Русију и руско племе.

Имао је право мађарски историописац кад је своје земљаке овим примером хтео као да потсети на то да они ни у највишим црквеним круговима српским не могу наћи хладнога срца за српство, да у Срба ни највиши положаји не могу да изгледе српска осећања. Као што је, у почетку овога века, Стратимировић писао рускоме министру као Србин, као Словенин, тако је сад, после четрдесет и четири године, сличним осећањима, давао израза његов достојни последник Рајачић. У овим тешким данима својим Срби су, истина, имали и своје Јовиће, своје Вуковиће, своје Дамјаниће и своје Благојевиће; они су имали и једнога владику који, притешњен

²³) Састав овога нацрта налази се у нашој народној библиотеци. Он је најпре печатан у руском архиву за 1863 год. Спомиње га Нил Попов, »Србија и Русија«, свеска I стр. 28.

²⁴) Geschichte der Serben von B. v. Kállay, aus dem ungarischen übertragen von Prof. G. Schwicker. Budapest 1878. p. 430.

непријатељем, благосиља Мађаре у тренутку кад они против његова стада окрећу смртоносно оружје; али су Срби тада имали и читаве војске својих верних синова, храбрих јунака; имали су и свога Рајачића који с крстом у руци пролеће кроз своје стадо, свој народ и храбри га на борбу за веру и слободу. Докле је год таквих светлих појава у народу српском, он не треба да очајава, а догађаји су их свагда показивали, кад више кад мање.

Корак патријархов код руске владе, иако није донео никаква плода, остаје значајан историјски спомен. Цар Никола, који је сву своју владавину оснивао на начелу легитимности, није хтео ступати у додир са претставницима појединих племена, који су, још уз то, у његовим очима могли стајати на путу револуције. Није вероватно да је патријар на своје писмо добио одговора, а није му се по свој прилици ни надао.

Рекосмо напред да се, под јесен, сва сила мађарска на југу беше покренула противу Срба. У Бачкој био је отпор српски успешан; али је у Банату срећа оружја била Србима, у први мах, мање наклоњена. Ту су се били крвави бојеви, код Томашевца (најжешћи 23 нов.), код Алибунара (30 нов.) и код Јарковца (3 дек.). Усамљени у борби морали су Срби своје положаје да напуштају, а од јарковачке битке повлаче се они к Панчеву. И што се, и преко тих недаћа, Банат у првој кампањи могао одржати, заслуга је Книћанинова и његових бораца. Он се борио не само у своме утврђеноме положају у Томашевцу, но га још видимо како из својих опкопа излази Мађарима на сусрет, зауставља их и разбија; отима им девет топова и тако притешњава да морају своју муницију у воду бацати. То је било у октобру. Крајем новембра видимо како га нападају Мађари са 15.000 војника и 22 топа. Три пут се на њ јуриша, три пут он јуначки одбија нападе. Тек кад Мађари, на захтевање Кошутото, послаше један део војске на север, попусти за неко време њихова навала на Србе.

За време ове борбе водили су српски посланици у Холомуцу преговоре са аустријском владом која бејаше у потпуној завади не само са Мађарима, но и са немачком странком, па и са Пољацима. Под кнезом Феликсом Шварценбергом склопи се ново министарство, које је потпомогао гроф Стадион, поборник народне равноправности. Улазећи у отсудну борбу са Мађарима, двор и влада приђу ближе словенским тежњама. Хрвате и њихова бана називали су они ослободиоцима престола, а на Словене уопште гледали су као на браниоце монархије.

Како се двор, за своје одржање, сасвим наслањао на Словене, тренутак беше повољан и за српске преговоре. Депутација је српска тражила да се Србима редовно и формално призна војвода и патријар, да се војводству одреде границе и да му се изда устав. Депутација се позивала на прокламације цара Фердинанда од 20 октобра, 6 и 7 новембра, као и на рескрипат издат Рајачићу 14 новембра.

Међутим се цар Фердинанд одрече престола (20 нов.) а на владу ступи његов синовац Фрањо Јосиф. Српски пуномоћници налазили су се тада у Кромерижу (Кремзир у Моравији), где се био и скупио царевински сабор. Они јаве (1 дек.) да их је гроф Стадион уверио да су српске жеље потпуно уважене. И заиста, два дана доцније цар потпише прокламацију, којом признаје Рајачића за патријара српског а генерала Стевана Шупљикаца за војводу, *»усиостављајући ова историјска достојанства«*. Напоследку цар обећа да ће се постарати и о унутрашњем уређењу војводства кад се мир поврати²⁵⁾.

Ну ово војводство у изгледу требало је одбрати. Војвода Шупљикац обрати се и сам влади српској за помоћ, и пошто и Русија већ нагињаше да прегне у одбрану Аустрије, то влада српска нареди да борци прелазе под командом својих ста-

²⁵⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn.

решина среских и окружних. Суделовање Србије добија отворено карактер званичан. Пред новом помоћном војском српском био је државни саветник Милутин Петровић (Ера), брат славнога јунака Хајдук-Вељка, праћен мајором Станојлом Петровићем и среским старешинама, Савом Петровићем, Абдулићем и Стојком. У исти мах пошље се из Србије, и не мала сума, новаца Главном одбору у Карловце (20.000 дук. ћес. и 36.000 цванц.), а муниција слала се без прекида.

Србија је била као нека оружница за војводство. Ту су се правили пушчани и топовски фишеци, лили су се куршуми за пушке, а ковали куршуми од босанског гвожђа за картече; градиле се лимене кутије за њих, па како је ко из војничких станова по муницију долазио, тако ју је налазио готову и одмах је и односио. Познати тополивац мајстор Веса стављен је био на расположење Панчевцима да им лије топове од звона, која су они са својих цркава скидали.

Међутим је помоћна војска једнако прелазила Дунав и Саву. Војвода је дочекивао ове борце у Панчеву. Браћа су се, с једне и друге стране Дунава, сусретала и грлила. »Добро нам дошли, јунаци и браћо! — говорио је Шупљикац. Нека цео свет види да смо ми деца од једне мајке, да смо браћа по крви и млеку, нека види како браћа долазе у помоћ браћи«... Ту војвода застане, посрне и падне, а после десет минута — издахне од капље!

Судбина је била немилостива према Србима. Она их је у тренутку највеће радости у срце погодила!

Мађари, претпостављајући да је смрт војводи на збунила Србе, ударе на њих новом жестином, ну Срби их, под командом Книћаниновом, поразе на Панчеву (21 дек.). Команду над аустријско-српском војском прими 23 дек. генерал Тодоровић, а Мајерхофер постане начелником штаба његове војске. Навала мађарска на Србе расла је све више и више. Патријар се опет обрати Србији за помоћ.

Он изда народу у кнежевини прокламацију која је, због свога погледа на прошлост српску у Аустрији, врло значајна, а врло карактеристична за тадашњи положај војводства, као и за ондашње одношаје између Срба с једне и друге стране Саве и Дунава. »Ако је игда брат брату и свој своме мио и драг, важан и скупocen, најмилији му је и најдражи у време нужде и невоље његове«. Тако почиње патријар свој проглас, па затим износи Србима у Србији непоколебљиву верност преко-савских Срба према двору аустријском. Они су бранили престо царски у отаџбини и изван отаџбине, војевали су за њ и војују и данас. Кад се год која провинција или који народ побунио против законитогa поретка, Срби су с највећим пожртвовањем пружали своје услуге миру и престолу »кад кад позвани, а кад кад и незвани«. Кад је мађарски народ пре сто и педесет година под Ракоцијем устао против Јосифа I, па и турскога цара и францускога краља себи у помоћ позвао, позвао је Ракоције, у исто време, и патријарха српског противу цара и краља »но верни патријар саопштио је овај издајнички позив цару, а народ је свој сâм собом против бунтовника на оружје позвао«. И Јосиф I у својој повељи признаје народу српском заслуге и жртве, које је за одржање престола поднео.

Кад се овај исти, наставља патријар, мађарски народ ове године опет противу краља свога узбунтовао, а народност, веру и света права Србима газити и уништавати почео, Срби су устали на отпор *за царев њрестол, за јединство монархије и за осигурање своје народности и својих њрава*. Борба се отпочела; јаук и плач рањених, слабих и немоћних прешао је преко границе савске и дунавске и као тужан гласоноша поразио срца родољубиве браће у кнежевини Србији, *»колевци њостанка нашеѝ«*. И гомилама прешла су јуначка браћа да срећу и несрећу с браћом деле. »Они за свето име вере и народности под једним и истим барја-

цима стоје с нама заједно и данас пред непријатељем неуморно и неустрашиво» — вели патријар, па наставља како ће историја сачувати у најсјајнијим листовима својим овај спомен за пример свима народима како је Србин, како је брат брату кадар бити у помоћи. »Нека је, узвикује патријар, вечна слава тим родољубивим витезовима нашим, које славећи и преузносећи, позивамо вас, мила браћо наша, да нам сад, ко год веру и народност љуби, у помоћ притрчи, да нас, вама на очиглед, не тамани један неблагодарни, бунтовни народ, који у гнусној гордости својој јавно виче и доказује да му краљ не треба, и да му је краљ издајица, и сваког рода неваљалац на свету, а у исто време преузноси се да је све што под круном угарском живи, Мађар, и да нема другог имена ни језика. Шта више, говоре и пишу да су кнежевина Србија, Босна и Бугарска њихове сопствене земље, сигурно чекајући прилику, докле нас поработе, да и вама пошљу књиге, протоколе и заповести мађарске у управу земаљску, у школу и у саму цркву с преким судовима, вешалима, са убиствима као што с нама поступају. Оваково безакоње и безбожије не може остати некажњено. Праведни наш цар подигао је оружану своју руку противу овога бунтовног народа мађарског«. Цар похваљује Србе и позива их да се храбро држе докле и он с горње стране не победи. Ну царска је помоћ далеко, а силе српске кроз седам месеци боја малаксавају, докле непријатељ прети све да уништи. Зато се патријар обраћа Србима у кнежевини речма пуним осећања српских: »Можете ли ви, браћо, с ладним срцем и скрштеним рукама гледати да, у вашем здрављу, тиран роби и пали нас, браћу вашу, жене, децу, и имање наше? У нужди непријатељ свети се и досађује, но у нужди и брат помаже и избавља. Послушајте глас народа српског оностраног, послушајте позив после сто шесет година васкрснувшега војводе српског, прејемника деспота и војводе Ђурђа Бранковића! Послушајте архипастирски глас па-

тријара српског, кога се народ овај више од сто година лишавао, и који је прејемник патријара Арсенија Чарнојевића и прејемник патријара Јоаникија II кога је велики цар Душан патријаром наименовао! С небесних предела гледа Душан и кнез Лазар, гледају Неманићи сви и св. Сава, да ли Срби греју у прсима чувства братства и негдашње љубави? Да л' они храбром мишицом одбијају непријатељске нападе туђина на веру, на језик, имање њихово? Похитајте, дакле, драга браћо, докле још касно није и да о мање штете буде, у помоћ нама, нама, рођеној браћи вашој! Што пре и што у већем броју дођете, то ће непријатељ брже и сигурније одбијен бити, и покрај хасне народне остаје слава народна, да Србин Србину у помоћ притиче, и да му туђин досадити не може. Благослов божји нека буде на домовима и на родовима вашим сада и до века!»

Аустријски генерал Тодоровић позива такођер српске ратнике да чувају славу *силноћа Душана, кнеза Лазара, Милоша Обилића и других српских јунака*. И сам Мајерхофер одушевљавао је српске устанике засебном прокламацијом.

Позив патријаров нашао је доброга одзива у Србији. Сада се отуда крене још један државни саветник, стари Милосав Здравковић Ресавац, а са њим Лазо Зубан, такође државни саветник, са више окружних и среских старешина. Кроз Србију кретаху се многе оружане чете које се са свију њених крајева беху упутиле Сави и Дунаву. Које раније, које доцније, сви су скоро окрузи послали своју помоћ браћи у војводство. Са Мораве кренуо се Богдан Ђорђевић (Татар-Богдан), начелник округа Ђупријског; из округа Јагодинскога водио је угледну помоћ неки капетан Илија; из округа Крајинскога капетан Андоновић; из Црноречкога стари Нича; из Гургусовачкога мајор Сава Јовановић, окружни начелник; из Алексиначкога капетан Сима Ђорђевић; из Подринскога капетан Козељац; из Ваљевскога капетан Па-

вле Гудовић; из Ужичкога капетан Периша Марковић, праћен судијом Каљевићем и поручником Петром Рајићем (Баком); а из Крушевачкога округа водио је знатну помоћ његов начелник, мајор Радован Петровић (Ракица). Најпосле, није изостао ни арачлија Таса Ивановић, са два ескадрона коњице своје врсте праћене зурлама и таламбасима. Најслабије била је заступљена Шумадија, у којој је претезао лични утицај Вучићев.

Сад већ Книћанин није стајао на челу самих добровољаца. Под његову команду стекло се беше око 12.000 бораца из Кнежевине, а понајвише из округа Крушевачког, Ћупријског и Пожаревачког, не рачунајући ту и оне борце србијанске, који су по другим становима војевали под старешинама из војводства.

Влада српска почела је да ради отворено и званично. Пред њеним очима горело је Панчево, а рат је пламтео по целој Угарској. Ну и српска војска губила је све више свој народни карактер, претварајући се мало по мало у *јужну аустријску војску*. Она није више зависила од Главнога народног одбора, ни од патријара, но од аустријских генерала, а плату је примала из ратне касе аустријске. До смрти војводе Шупљикца војска се звала *народна*, официри *народни*; најстарији заповедник звао се врховни вођ или војвода; а после смрти војводине све је мало по мало постајало царско: војска царска, официри царски, генерали царски. Снага народна није више била у рукама народним, но у рукама бечке владе. Са том изменом изменило се и славно војевање српско у поразе и повлачење. Докле су народном снагом заповедали: Книћанин, Стратимировић, мајор Бига, капетан Боснић и други, дотле су се могли одржавати славни мегдани на Томашевцу, на Сентомашу, на Јарку, Алибунару и Панчеву, а како су аустријски официри народну снагу у своје руке узели, настале су ретираде. Једном таквом ретирадом напуштена је Бачка, а другом Банат.

Народни покрет изметне се сасвим у рат за цара и Аустрију. Између патријара и Стратимировића изроди се раздор, за који су тада сви разборитији и увиђавни људи бацали одговорност на Стратимировића, кривећи га да лакоумно расипа и убојну снагу и новац народни. Патријар оде у Бечкерек, а за собом позове и Гл. одбор, који је заклањзо Стратимировића. Затим се пресели, заједно са Одбором, у Темишвар, где су (28 и 29 јануара 1849) држане одборске седнице у присуства Стојана Симића, претседника државнога савета српског. Ту се сагласе да сва управа пређе у руке Патријару, који стане управљати помоћу чланова које је сам наименовао, а међу којима је главни био Јаков Живановић. Нови заповедник у Темишвару, генерал Рукавина²⁶⁾, заште сад да му се Патријар потчини, а ту меру, као привремену, одобри и цар ма да му се Патријар противу ње жалио.

Кад се овако, мало по мало, сасвим уђе у зависност од Аустрије, а српска ствар изгуби свој народни карактер, Книћанин већ више не налажаше поље за себе. Он се врати (16 фебр. 1849) са својом војском у Србију, објавивши народу у војводству да је свој посао свршио. Под његовом командом имало је из Србије 12.000 бораца, међу којима је било 2000 коњаника²⁷⁾. Са њим се вратило 8000, а други су остали у разним становима српским²⁸⁾.

Не зна се још поуздано непосредни узрок са кога је Книћанин оставио бојно поље. Патријар, у своме прогласу (од 20 јула 1849) говори о његовом повратку овако: »Познато је још и то, да су браћа Србијанци још лане панични страх Мађарима задали. Но за то што су они у Вршцу неколико

²⁶⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn.

²⁷⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn.

²⁸⁾ А. Николић држи, у својој биографији, да је по-моћне војске српске заједно са добровољцима било на 15.000.

Немаца мађарона, љуте наше и царске непријатеље, и неколико чивута опљачкали, непријатељи наши не могоше мировати, докле их из Баната и из Бачке кући не оправеше». Вероватно је да је и тај разлог употребљен противу помоћне војске српске, као што се био пронео и тај глас да Србијанци, који су до Сегедина били допрли, намеравају да задрже Банат за себе; ну као што онај први узрок није био довољан да лиши царевину тако знатне помоћи, тако се овај други глас може уврстити међу просте гатке. Има такође мишљења да је српска влада попустила навали западних консула, те Книћанина натраг позвала. Ну највероватније је да је Србијанце повратила реакциона струја, па било да је иницијативу узела српска влада, или сама Аустрија.

Ну Аустрија је рано била ушла у реакцију против свога словенског правца. Ратна срећа брзо се обрне. Генерал Дембински, уредивши добро мађарску војску, зада аустријској тешке поразе, а генерал Бем стане рушити и палити по Ердељу и српским крајевима²⁹⁾. На северу буде Виндишгрец поражен, а на југу Перцел пробије опсадну линију код Н. Сада, да ослободи Варадин од опсаде (15 марта). Мађари отму и сами Сентомаш (22 марта), који им све дотле беше неприступан; они освоје Јарак (25 марта) и ушавши у Панчево (28 априла) допру до самих обала дунавских. Ердељ и војводство подлегну. Хиљадама Срба нагрну сад из Бачке и Баната у Срем и Србију, бежећи испред беснога непријатеља који је све што је српско робио и палио од цркве до колибе³⁰⁾. 30—40.000 душа беше се кренуло у бегство. У току месеца јула и из самог Срема почео беше свет да бежи у Србију.

²⁹⁾ Врло је карактеристично писмо које је тим поводом писао 22 маја Книћанин мађарском команданту Перцелу; види »Српске Новине« за 1849, бр. 18.

³⁰⁾ Из живота једног ц. аустријског официра. Написао Јован Стеф. в. од Вилова. Земун, 1863.

Земун беше скоро опустео. Архива народна пренесе се у Фрушку Гору, а кад (око 20 јула) заузеше Мађари и сама острва спроћу Београда, Овчу и Борчу, онда се долазило и на ту мисао да се и из самих фрушкогорских манастира спасавају српске светиње у Србију. Слика беше црна. Њу цртају српски повереници у Бечу једним меморандумом, који су поднели влади аустријској, овако: »Њиве су напуштене; села и вароши леже у пепелу; жене у црно замотане, старци и деца тумарају по пустим пољима«. Још јаче поражавају речи претставке коју је Патријар (у јулу 1849) поднео бечком министарству унутр. послова. »У боју овом, вели Патријар, Срби су све жртвовали, па и оно што је једном народу најсветије. Хришћански варвари убијали су им старце, жене и децу; каљали су им и обесвећавали цркве и олтаре; вадили су им мртваце из гробља, кости им бацали у бунаре, а тела њихова раскомадана излагали на храну псима и птицама«. Још црњи беху гласови који се тада проносише од уста до уста, од новина до новина. Тако пише у једном званичном извештају «Загребачких новина» да су места у Шајкашком округу: Чуруг, Жабал, Госпођинци, Надаљ, Ђурђево, Сентиван, Каћ, Ковиљ, погубивши најпре заостале становнике своје, од ових вандала (Мађара) попаљена, зидови да су им разрушени, врата и ћерчива поскидана, а особито цркве да су биле прве попаљене, свете иконе, барјаци и крстови блатом намазани или сатрвени. »У ковиљском манастиру нашли смо, пише се, три калуђера у бунару удављена; ту и у Сентомашу повађени су мртваци из гробова, њихове су кости побацане, што је учињено у Ковиљу и са гробом честитог ф. м. л. Станисављевића«³¹⁾.

Може се лако разумети зашто је испред оваквог варварства силан свет тражио спасења у бегству. Бегунци бише у Србији братски прихваћени.

³¹⁾ В. »Српске Новине« бр. 63, 30 јуна 1849.

У Београду образова се одбор да скупља за њих прилоге, и нађе по целој Србији лепога одзива. Помоћ се делила у београдској читаоници и на збеговима; власт је ишла бегунцима на руку отварајући послове где су они могли што зарадити, или радећи на друму, или секући липу за барут. Нарочито се обраћала пажња свештеницима, који се у великоме броју међу бегунцима виђаху. Пред повратак на своја згаришта (у августу исте године) дадоше они свечана израза своје захвалности на гостопримству, неки у црквама са проповијести, а неки путем штампе. Сви бегунци осећаху да нису у туђини, но код браће, која њихову судбину од срца дељаху.

Срби што осташе у војводству напрегну ново своје силе, иако оне беху скоро већ исцрпене, јер још пре српскога покрета беху послата из војничке границе по два батаљона од сваке регименте у Италију. Што беше на дому остало, то стајаше непрестано под оружјем. Сад се позове и »ландштурм« да сузбија најплаховитије нападе мађарске.

Аустрија падне на аман Русији. Одмах после пада Луи Филипа мислили су конзервативни кабинети да ће француска демократија изаћи из граница уговора закључених 1815 године, па су за тај случај живо водили преговоре за енергичну одбрану. Цар Никола, у својој недољивој заузетости да одржи европску зграду од 1815, понуди Аустрији један део војске за Галицију, и беше утврдио са њом и основу на којој би јој и финансијску помоћ указао. Никакву жртву није цар Никола штедео да одржи назоре у којима он стајаше готово усањен, располажући потпуно снагом и средствима једне колосалне, западним потресом нимало недодирнуте државе. Још 14 марта 1848 издао беше он манифест, у коме је говорио како су се, после много година мира и благостања, на европском западу изродили нереди, који прете свакоме правном ауторитету и свеколиком законитом стању.

Поникнувши у Француској, беснило је захватило државе царевих савезника, Аустрије и Пруске. Ова слепа разуздана сила прети данас Русији, ну овде ће она наћи своју границу. Цар ће бити готов да своје народе поведе у одбрану части и области руске, а његови народи готови да му следе: »Бог је с нама. Чујте то, народи на земљи, па следујте гласу божјем, који је с нама!« Тако је говорио цар Никола. Он је, очевидно, претио. Ну званични орган његов *Journal de St. Petersburg* објасни да се Русија не мисли ни у што мешати, нити кога нападати. Нека народи западни продуже своје покушаје, а Русија ће очекивати напредак од времена и од својих просвећених самодржаца. Она ће без напада, али будно пратити догађаје, имајући у очима државне границе које је подјемчила, и не трпећи никакву промену равнотеже на своју штету³²⁾.

У очима цара Николе, који је гледао на цео западни покрет као на излив пуне анархије, морао је тај тренутак наступити онда кад Аустрија дође на ивицу своје пропасти. Цар је тада сматрао да је у опасности не само друштвени поредак, но и она равнотежа коју је он у своме манифесту предвиђао. Цар Фрањо Јосиф обрати му се за помоћ журним речима и живим уверавањем о благодарности, коју је доцније на састанку у Варшави и усмено понављао³³⁾. Цар Никола прими се да спасе Аустрију и 26 априла (1849) изда он нов манифест. Ту он излагаше како се и на самом Истоку показала револуциона заблуда; како је ред у Влашкој и Молдавији повраћен и како се одржава руском и турском војском, али у Ердељу и Угарској да Аустрија није могла савладати устанак, но да је он четама пољских »издајица од 1831 и других ускока, прогнаника, бегунаца и измета разних народа опасно нарастао«. »У тако тешком стању цар аустриј-

³²⁾ *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage*, von Christian Friedrich Wurm. Leipzig 1858.

³³⁾ *Etude diplomatique sur la guerre de Crimée*, par un ancien diplomate, Paris, 1874.

ски обратио се нама са жељом да бисмо му ми помогли против нашега општег непријатеља«. Цар је призвао Бога у помоћ, па заповедио својој војсци да се крене, те да угуши буну и уништи заблуђене грешнике који се усуђују да нападнују мир и његових области. »Кад је Бог с нама, ко ће противу нас«? — Тако се свршује царев манифест.

И овде није изостало објашњење званичнога органа. По њему судећи, цар Никола схватио је да се борба води између начела моралнога поретка и начела анархије, која раздире крило европских породица. Док је друштвена бура у даљини беснила, Русија је остала мирна и непокретна. Кад се рат распалио, она је гледала како падаху установе, како се мењаху облици владавински, а није излазила из неутралности, коју је сама себи прописала. 14 марта 1848 Русија је обзнанила да се неће мешати у унутрашње послове страних земаља, остављајући свакој од њих слободу да своје унутрашње установе мењају како за добро нађу, ну Русија је и себи задржала слободу радње за случај ако би учинак револуције у иностранству и њену властиту сигурност у погибао доводио, и ако би трактатима утврђена равнотежа на њеној граници била нарушена или преиначена на њену штету. Оно пак што бива у Угарској, или што се тамо приуготовљава, прети сигурности Русије. Сваки удар који би револуција, ако ће бити и само за које време, нанела целокупности и јединству аустријске монархије, био би уједно напад на права, која цар, сагласно са духом трактата, жели да одржи, као потребна за европску равнотежу и за мир његових властитих држава. Званични орган нарочито наглашује формални захтев једног старог савезника, где Русија има и моралне обавезе према једном кабинету, са којим је вежу уговори старе алијанције, а има и позитивнога права да се прихвати оружја, те сама себе да брани од покрета који је упола *пољским* постао, да осујети *признате* планове устаничке, да угаси ватру која је све народе између Дунава и Висле ускомешала.

Црна коб била је снашла Аустрију. Тако је њен положај схватио цео свет. Званичнога израза овоме схватању дао је лорд Палмерстон, кад је у парламенту врло живо говорио (9 јула 1849) о несрећном значају рата за Аустрију: *»џа било да она победи, или да из борбе изађе побеђена«*³⁴⁾

Са одлуком Русије да уђе у акцију променио се и олакшао положај Србије. Одобравања њенога дојакошњег понашања, која су влади српској до сада само испод руку долазила, почну добивати званичнога и свечаног израза. А. Карађорђевић прими од великог везира писмо (од 19 маја), којим му Porta одобрава поступање *за све време од како је на владу српску ступио*, а нарочито за време ондашњих критичких околности светских. За знак особитога благовољења шиље му она царски берат (од 1 Џемазијел-Ахира 1265) којим се он производи, у *највећи чин муширства у царству*, и којим му се даје орден Нишан-ифтихара првога реда.

Одликујући на овај начин српскога кнеза, Porta износи на видик знаке свога господарства над Србијом, стављајући њенога владоца у ред својих чиновника, па ако ће бити и највиших.

По свој прилици по договору суверена јави се за султаном и сам цар Никола. Одмах 21 маја и он одликује Александра Карађорђевића, пославши му орден белог орла, а у ручноме писму своје он му изјављује задовољство што је, усред крвавих грађанских ратова, немира и безвлашћа, што потресосе пределе Србији пограничне, она област којом он управља све једнако уживала постојани мир и тишину под окриљем високе Порте и заштитом једноверне и једноплемене народу српском државе. Цар одаје правду активним и благо разумним мерама којима је одржан поредак и сачувана Србија од немирних умишљаја.

Царево писмо донело је у Србију неочекиване доказе о новим расположењима царевим према

³⁴⁾ Wurm, Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage. Leipzig 1858.

тадашњој владавини. Још не беше у њеном памћењу изглађена успомена оне живе радње, коју пре шест година беше развио моћни цар да обори цело стање, које се беше 1842 крвавим рукама засновало на Метином Брду и на Врачару. Још се сећаху управници у Београду како цар Никола беше захтевао једним енергичним ручним писмом од тога истога султана (Абдул Меџида) да се уништи избор кнеза у Србији, а сад га, у договору са њим, демонстративно одликује. Времена се беху знатно променила. Догађај се обзнани свима општинама по Србији и радост и весеље настане у круговима приврженика тадашње владавине. На неким местима власти су свечано пред црквом читале народу султанов берат и ручно писмо цара Николе.

Појмљиво је да ни Аустрија није изостала иза Порте и Русије. И она похита да одликује и кнеза српског и његове доглавнике својим орденима.

Србија је била очевидно увучена у коло европске реакције. Хтела не хтела, она је сад морала пливати све даље водом којом је запливала у почетку догађаја. Још кад је Шварценберг ишао у Варшаву да тражи руску помоћ, патријар се поново обраћао српској влади за потпору, а у томе кораку њега је потпомагао руски консул у Београду. Такав захтев није се више могао одбити, иако се Книћанин са помоћном војском већ поодавно био повратио у Србију. У то доба још не беху, истина, дошли они царски знаци одобравања у Београд, ну по понашању рускога консула у Србији, и иначе, беше за свакога јасно да ће се Србија наскоро наћи у друштву са Русијом. Владавина врачарска жељаше да добије нове снаге и признања. С друге стране, Српство у Угарској беше у опасности онако исто као и сама царевина аустријска. Прваци Србије нису ни крили да своју помоћ указују Србима угарским, под условом да се одржи дина-

стија и целокућност Аустрије³⁵). Кад се све ово, и Српство у Угарској, и династија Хабсбургова, и јединство аустријско, нађе у опасности од Мађара, а руски орлови већ се спремају да им долете у помоћ, влада српска није се могла дуго размишљати хоће ли се поново одазвати позиву патријарха српског и саветима руског консула. Книћанин опет пређе Дунав (26 марта), али сада са мало војске, са 2000 бораца. Он се укопа у Тителу, варошици која лежи у шајкашком округу. Ту је он храбро одбијао нападе мађарске и сметао непријатељу прелаз преко Тисе и Дунава, докле је аустријска војска потпомогнута руском, наново ушла у Мађарску, а хрватски бан кренуо се, да се сједини са аустријском и руском војском. 11 јула био је последњи сукоб између Книћанина и Мађара, које је он храбро одбио, а 20 дана после тога преда се Гергеј, врховни заповедник главне мађарске војске, Русима код Вилагоша. 1 августа био је Паскјевић у стању да јави цару Николи *»да Мађарска лежи пред ногама Њејова Величанства«*.

Тако је било суђено да Аустрију поврати у живот оружје руско с једне, а српско с друге стране. Шта је Русија пожелела за своје Аустрији укажане услуге, то је прорекао кнез Шварценберг, први министар Њесарев, кад је неком приликом у Дрезди рекао: *»да ће Аустрија зачудити свет величином своје неблагодарности према Русији«*. Свака се ова реч буквално испунила. Али је и Аустрија платила скупом своју неблагодарност. Она је наскоро, остављена од Русије, истиснута била из Италије, а доцније и из Немачке. Ну ни према Србима у војводству није се она одликовала већом захвалношћу. У награду за своје жртве, они су добили празно име *»војводства«*. Цар је, истина,

³⁵) У архиви *»Српског ученог друштва«* налазе се писма Стевана Стевановића Тенке, која ове услове изван сваке сумње постављају.

у повељи од 18 новем. 1849 обећао да ће се постарати да се тачно одреде одношаји војводства према царевини, али су сва та обећања остала неизвршена: војводство није добило ни граница, ни устава, ни војводе. Све се свело на то што је цар у велики низ својих титула увео и титулу *»великој војводе српскога војводства«*, а данас нема више ни ње. Још само одјекују, дуж Тисе и Мориша, песме и легенде које славе војводу Шупљикца, иако добро и невиђеног; славе Книћанина Стеву, капетана Јанчу, славе Бигу, Боснића и друге јунаке ове славне српске борбе. Остале су браћи само заједничке успомене, да прелазе са оца на сина и да причају потоњим нараштајима како се брат брату у невољи налазио, како је Србин у Србији ствар Срба у Угарској сматрао као своју рођену³⁶⁾. 700 удовица оставио је овај покрет Србији; а када се узме у обзир да су у њему учествовали и њени добровољци, који су већином људи нежењени, онда се може бар од прилике замислите број жртава које је Србија оставила на бојним пољима Бачке и Баната.

А какве је последице овај покрет имао за Србију?

Хотимице или нехотице и она је, уз Русију, принела своје не мале жртве да се одржи целина аустријске монархије. Пролила је крв својих синова да се успостави јединство, које је, обо-

³⁶⁾Богдан Ђорђевић, начелник округа Ђупријског (Татар Богдан) беше изгубио сина Вула, храброг коњаника, наред Беле Цркве (7 августа 1848). Када му је јављено за губитак који га је постигао, он одговори колико жали свога сина, али се, вели, дичи и поноси што је тим случајем ушао у број оних срећних родитеља који су милој народности својој изродили и отхранили синове да за част њену, за славу рода свог, за веру и закон, на бојном пољу борећи се, погину; »проста му, вели, моја храна била, кад се достојно сином мојим назвао. Докле тако не буде, не може се до благостања доћи... Еј, да сам сад тамо, умео бих осветити смрт мога сина Вула, но кад нисам, то молим побратима Книћанина да свога синовца освети«.

гађена искуством, после дванаест година радила, под кнезом Михаилом, (1861) да помогне претворити у двојство, покушавши да измири и сложи завађене Србе и Мађаре, те да их тако према другој половини монархије оснажи. Два покушаја, оба, по несрећи, бесплодна и по Србе у Угарској и по Србе на Истоку, јер и апсолутна централистичка Аустрија, и уставна дуалистичка Аустро-Угарска остадоше непроменљиве у својој традиционој, по народе словенске на Истоку ненаклоној политици.

Нама се, уопште, чини да наши писци нису догађајима од 1848 и 1849 онолико пажње обрађали колико они заслужују. Утицај Србије на догађаје у војводству био је меродаван. Без војничкога суделовања Србије покрет би био у првим покушајима угушен. То признаје и сам тадашњи поглавар српски, достојни патријар Рајачић. Отварајући 27 септ. 1848 Народну скупштину у Карловцима, он је рекао: »у трудном походу војном, с благодарношћу ваља признати да не бисмо могли отићи далеко, а *можда ни првога корака учинити, да нам браћа Срби из Српског књажества у помоћ притекли нису*«. А доцније, кад се Книћанин први пут у Србију повратио (16 фебр.), Патријар је говорио народу (20 јула): »Од онога часа пође нам све наопако. Није шала кад 8000 Србијанаца отидоше, остаде сва моришка линија гола и непријатељу отворена! Тако исто од Старе Кањиже до Сомбора! Сад наравно, непријатељу дигоше се рогови, и Перцел сад без свакога труда дође и донесе храну већ паду скломе Варадину; узе без муке Сентомаш, Надаљ, Госпођинце, Каћ, Ковиљ, Чуруг и Жабал, и сва села до Вилова и Мошорина; и био би сав Шайкашки баталион (округ) заузео, да ја нисам опет Книћанина позвао и са својих (његових) 2000 јунака у Тителску позицију бацио«.

Али не само војнички већ и политички давала је правац Србија. Она је упућивала и саветовала прваке и вође, а кад су ови у заваду

долазили, она их је мирила, дајући за право ономе на чијој је страни био разлог и опортунитет, а она је налазила да је он свагда био на страни седога патријара, према раскошном и самовољном Стратимировићу који, ваља признати, није био и без некога поетског полета, којим је млађи нараштај лако заносио и за собом повлачио. Ретко је који важнији корак учињен, а да влада српска није о њему претходно саслушана или бар извештена била. У коме је духу даван политички правац, показује најбоље званични орган кнежевине, »Српске новине«, које тада беху постале главни лист српски и за Србе на левој обали река. Добро уређиване, оне се растуриваху у више хиљада егземплара, а мисао водилица беше им *да ће се аустријски Словени сјасати, ако се Аустрија сјасе; немачка Аустрија да ће се преобразити у Аустрију словенску*³⁷⁾. Нема сумње да је овај ветар духао од Прага и Загреба, али он је не мање, и на заходноме путу, преко српске престонице, вршио свој силни учинак на Србе у војводству. У свакоме погледу Београд је био постао средсреда Србима и с једне и с друге стране Саве и Дунава.

Али како су Срби, с оружјем у руци, престали да утичу на судбину Аустрије уопште, а судбину војводства напосе, почела је суседна монархија вршити свој повратни учинак на Србију. Прелазак најпре добровољаца српских у помоћ браћи својој, а затим и званично учешће кнежевине најпре у народном покрету, а затим и у самоме рату у *заједници са царевом војском* доведоше Србију у додир са Аустријом и бацише семе даљим одношајима, који се нису свршивали у корист Србије. И као што Аустрија беше подељена на легитимну и на револуциону, тако се доцније и поглавари Србије по двојише у својим симпатијама и одношајима. Кнез се приближи званичној Аустрији, а неки његови доглавници нагињаху Мађарима, са којима уђоше и у

³⁷⁾ »Српске Новине« бр. 96. год. 1848.

одношаје доста интимне. Ако у почетку покрета и беше све заузето против Мађара без мере и резерве, сад, на измаку догађаја, многи увиђавнији Србин беше дошао на друге мисли. Многе будније главе тражише узалуд видљивога резултата овој крвавој борби; многи се брижно питаше да ли се није учинила погрешка, што се закрвише два народа који вековима живљаху на миру или као грађани једне исте државе, или као добри суседи у свакидашњем мирном додиру. Ако и доцне, тада наиђоше и на Србе у Кнежевини, па и на неке њене државнике, мисли о потреби бољих одношаја са Мађарима. Ну и Мађари беху дошли до боље увиђавности. Кад их руска сила беше притиснула, они се почеше обраћати и патријару, и Книћанину и српској влади, предлажући да се, на основу равноправности, са Србима измире, па заједнички да се Аустрији одопру. Гроф Јулије Андраши беше дошао преко Борче у град београдски, па отуда од пашиних људи доведен у варош да српској влади, у име Кошутово, учини понуде. Кад му предлог о измирењу и заједничком отпору би одбијен, он захтеваше да се Книћанин позове, како би Мађари могли преко Срема, Славоније и Хрватске продрети до својих савезника италијанских па се с њима сјединити, ну кад му се и овај предлог не прими, предлагаше он да се бар за будућност уговори веза између Срба и Мађара, за случај да би Мађари ма кад дошли до својих права. Сви ови предлози беху дошли у тренутку победнога наступања руског, које је на њих брзо свој одговор и дало³⁸⁾.

После ових покушаја развијају се двогуби поверљиви одношаји: између кнеза и Аустрије с једне, а између првака српских и мађарских с друге

³⁸⁾ Аутобиографија Атанасија Николића (рукопис). Нема основа што аутор нагађа да је Андраши са Гарашанином тада и неки писмени уговор начинио. Он ту ствар много меша са преговорима, које смо ми водили 1861 у Пешти, ну ни тада није ништа писмено уговорено.

стране. Те везе, утврђене тако под утиском догађаја, биле су доцније по будућност наше земље, а и по личну судбину глумаца више мање меродавне.

Одмах пошто је у Аустрији угушен покрет, почеше се јављати ближи, поверљиви одношаји између српскога кнеза и бечке владе. *Српски кнез Њочиће да говори аустријском министру о унутрашњој ојозицији у својој земљи.* Кад је, наиме, Аустрија повратила Србији 180.583 фор. ср. што их је влада српска била позајмила властима српскога војводства за време покрета, кнез улучи прилику ову да изјави (28 маја 1851) кнезу Шварценбергу *»како се осећа срећан, што је ово новчано питање свршено начином, који застиђава пакосне људе«*. Том истом приликом он ускори да изрази колико му јако на срцу лежи да све учини што му може помоћи *»да буде угодан влади његовога царског и краљевског величанства, и радује се што га је Промисао поставио био у стање, да може дати праве доказе о осећањима, којима је спрам ње задахнут«*. Први министар ћесарев, у своме одговору (од ¹⁰/₂₂ јуна) изгледа као да разуме под *»пакосним људима«* некога изван Србије, па као да хоће да охрабри кнеза на путу отпора овим пакосним људма, који траже да врше своје планове како у Србији тако и у границама монархије аустријске. Кнез српски осећа потребу да изведе аустријскога министра из овога погрешног схватања, па му (²/₁₄ јула) објашњава изреком да он, говорећи о пакосним људима, нишани једино на неке личности, *»које, вели, љаве систематичну ојозицију мојој влади«*, те, користећи се новчаним питањем, растурују по народу гласове да се тај новац неће више никада у касу народну ни вратити. Кнез не именује те личности, али их тако изблиза описује, да је изван сваке сумње нишанио на Вучића и његове једномисленике.

Покрет српски у Угарској довео је Србију у додир са званичном Аустријом, а отуда се изродила нека врста суседне заједнице, у којој, као што обично бива, слабији сусед подлеже утицају јачега.

Преписка са кнезом Шварценбергом увела је први пут званичну Аустрију у унутрашње послове кнежевинске, а кад се једном врата таквим утицајима отворе, она се тешко затварају, јер, по променљивости својих прилика, слабији сусед често потребује заштите, па је у невољи и онде тражи где, и ако је тренутно нађе, за будућност може она да му буде само погибаона.

Овај први јачи додир са суседном монархијом донео је А. Карађорђевићу неку врсту протекције, ну тако сумњиве да је она доцније, у рукама његових противника, постала смртоносно оружје, а њему судбину није могла ни променити ни олакшати. С друге стране, за његове доглавнике показао се додир са емиграцијом мађарском такође бесплодан. Книћанин, ма да је од цара аустријског био особито одликован, био је ипак према мађарској емиграцији толико предусретљив, да је он у својој кући, у Београду, склонио жену диктатора мађарског Кошута, на њеном бегству у Цариград; ну он умре (1855) пре него што је могао дати икаква следства својим доста развијеним симпатијама за Мађаре. И Гарашанин је ушао у тешње одношаје најпре са представницима мађарске револуције, а затим и са растуреним по свету првацима пољске емиграције, и макар да од ових веза није било никаквих практичних последица, Гарашанин је ипак због њих дуго остао сумњив конзервативним кабинетима.

Кнежевини српској остала је од Аустрије у наследство клица, из које се развио утицај аустријски, који је, кроз више година, био одлучан по судбину Србије, иако, срећом, није у дубину далеко захватио. Ну догађаји су оставили Србији и шире погледе у свет, са којима се вратише борци њени. Остадоше јој мисли и осећања, која се тада зачеше или пробудише у души њиховој, да се на дому развију, да се изоштре и да буду од не малог утицаја на јавни живот српски. Још онда се ова измена живо осећала. »Дух народа, вели званични

орган кнежевине, већ није тако успаван или ограничен само на којекакве убитачне унутрашње покрете. Већ и најпростија класа друкчије мисли, друкчије ради и другим се жељама занима, него да би својим властитим ножем себи самој задавала смртне ране³⁹⁾. Званични орган хтео је, очевидно, да каже да је тадашња владавина била утврђена. Она се заиста знатно оснажила и у својим спољашњим одношајима, нарочито са Русијом, што је на народ производило огроман утисак; а било је утврђено тадашње политичко стање још и *унутрашњим значајем*, који задобише некоји његови приврженици на пољу догађаја, нарочито Книћанин, који великим својим ауторитетом, као и положајем који му се даде, постаде главни стуб тадашње владавине. Исто тако имао је званични орган право и кад је пружио прст на шире жеље и погледе, које захватише тадашњи нараштај.

Дотле у додиру само са Истоком и са источним народима, Срби из кнежевине познадоше сада и друге народе, друге обичаје; пред њима се отвори сасвим нов свет знања и погледа. Од тада јавни живот у Србији показује се много живљи и окретнији у свима правцима: на пољу политике као и на пољу науке. Новине српске онога времена чиниле би част и нашим данима, а жива радња ондашњега »Друштва српске словесности« могла би стати упоред са радњом »Српскога ученог друштва«. После више година зачмалости чује се тада први пут на Народној скупштини у Крагујевцу захтев народа, *да се изврши султански хатишериф о исељењу Турака настањених у Србији изван градова*. У борби са Турцима оличавала се народна мисао српска, па се у мери те борбе и ступањ народне свести откривао. Покушај је, истина, учињен доста бојаљливо; само три округа (Шабачки, Ужички и Руднички) изнесоше тај захтев у својој претставци, докле у неким другим захтевима покадшто није-

³⁹⁾ »Српске Новине« од 7 јуна 1849, бр. 53.

дан округ не изостаје (као на прилику да се парнице код судова брже расправљају). Ну и тако усамљена изјава за изласком Турака из Србије била је, после дугога ћутања, неки симптом времена.

Уопште, учешће Србије у покрету прекосавском потресло је Србију из дужега сна пуног унутрашњих трзавица. После тридесет и више година мира, беше се још једном заблистао јатаган у десници србијанској, беше је одвео чак до Сегедина и показао да га она још зна држати чврсто и одважно. Србија се обогати новим војничким искуством, стеченим у борби понајвише са редовном војском, ну обогати се и убеђењем да се приближава дан, кад ће старо, четничко војевање морати да уступи место војничкој вештини и науци.

Уопште, борба беше славна, а глас Србије доби значења и подаље од њених граница. То беше за њу постала права, осетна потреба. Јер борба за њено ослобођење беше већ далеко заостала иза тога времена; нови нараштај европски слабо што знађаше о њој. Вишегодишња унутрашња борба беше прогутала сву њену снагу физичку и моралну. Земља, која, у почетку нашега столећа, беше прва повела коло ослобођења народног на балканском полуострву, па се затим годинама успавала, клонула; земља која се чињаше равнодушна за даљу судбину своју и свога народа, — та земља сад се јави на широј позорници, те показа да располаже јачим средствима, а још јачом вољом, да утиче у судбину српскога народа, па најпосле показа и толику меру свога утицаја, од које се није могао не држати рачун при будућим комбинацијама источним. Уз племена која имађаху будућности, крену се и млада кнежевина српска, те својом живахном руком створи, на левој обали Дунава, другу млађу државицу српску, која иако беше кратка века, показа не мање животну снагу српску уопште, а Србије напосе.

Ако за садашњост и пропадоше све уложене жртве, будућност беше свакако добила. За њу

остаде још и једна велика историјска поука, истина невидљива, јер природе моралне, али зато не мало значајна. Од како су се преселили Срби из своје старе постојбине у Аустрију, од како су се, под Јосифом II, под принцем Евђенијем, под Лауданом, могли руковати борци с једне и друге стране, нису они више у додир долазили. Делиле су их непреходне препреке сваке врсте. Ну 1848 година дође, те отвори широм све капије, диже све преграде између браће с једне и друге стране Саве и Дунава. Између кнежевине и новог војводства српског не беше више ни полиције, ни ђумрука, ни карантина. И сама природа као да је своје чинила да олакша састанак давно раздвојеној браћи, разапевши преко Саве и Дунава свој ледени мост, који је више недеља трајао. Састанак је у толико био дражи, у колико је растанак био дужи, у колико је политика чинила све да отежа њихов међусобни додир. Али ево где малочас видесмо како сама политика те пречаге диже и тражи да одржи јединство аустријске монархије *снаћом и мишицом народа српског*, не разбирајући да ли је он своја огњишта подигао на левој или на десној обали Саве и Дунава. Дотле су често Срби аустријски прекоравани да нагињу Србији, а Срби у кнежевини били у подазрењу да смерају изићи из својих природних граница, — ево *где се историја потсмева овим прекорима, ево где сам ћесарев консул наћовара Србе у кнежевини да прелазе с оружаном руком — преко Саве и Дунава!* Ко може као Бог, ко као сила догађаја, ко као логика историје?

II

СРБИЈА И КРИМСКА ВОЈНА

1852—1856

Постање Кримске војне

Једва се беху стишали таласи западне револуције од 1848—1849, кад се 1852 јавише у Србији неки предзнаци нове олује, која се спремаше на Истоку, а 1853 искрсоше они заплети што изазваше велики рат између Русије с једне, а Турске, Француске, Енглеске и Сардиније с друге стране, рат познат под именом *Кримске војне*.

И ако Србија није активно суделовала у овим догађајима, опет су они имали великог утицаја на њену судбину, као што, с друге стране, ни њезино пасивно понашање није прошло без утицаја на одлуке суседних јој хришћанских народа у Турској. Велики интереси европски ломили су се око наше отаџбине и бацили је у најтежи положај, пун трзавица и недогледних опасности, али и пун живахнога отпорног духа. Дубоко потресена, Србија је прошла кроз многе кризе, а такве прилике у државноме животу никада не пролазе а да не оставе замашних последица. За Србију биле су оне двогубо значајне, задржавши јој, с једне стране, унутрашњи прелом, а с друге, изменивши међународни положај њезин.

Ну ми не можемо ући у одношај Србије према источној кризи од 1852—1856 а да најпре не по-

кушамо изнети, макар и у најкраћим потезима, порекло и развитак догађаја до уласка западних сила у рат, *где се свршује први део кримске драме* (15 марта 1854). Други део њезин, испуњен дипломатским преговорима и ратним операцијама, свршује се закључењем мира од 18 марта 1856. Он је испрекрштан заплетима сваке врсте.

У историји источнога питања нема ниједне кризе у којој би било толико сложених питања, као у овој; никад се ум људски није толико напрезао да их заплете и расплете као тада.

Не може бити наш задатак да све те перипетрије пратимо више но колико је потребно да нацртамо оквир оне слике у којој се види наша отаџбина као једна тачка, око које се вију облаци час ређи, час гушћа, а укрштавају силне политичке струје у разним правцима. Њих да уочимо и да пропратимо може бити задатак коме ћемо ми имати да одговоримо, проучавајући унутрашње кретање духова у Србији, а бацајући узгред погледе и на одлуке и догађаје спољашње, који су владали вољом и судбином наше кнежевине за време другог периода Кримске војне.

После мало година одмора, велики светски догађаји претијаху да по други пут увуку Србију у свој вртлог. Иако су они били променили земљиште, узрочна је веза међу њима неоспорна. Није нимало вероватно да би невино питање о светим местима кадро било да изазове онако огромну европску кризу, да велики успех који је цар Никола пожео у западноме покрету није бацио у присенак све друге велике европске државе, те у њихових владалаца изазвао суревновање према рускоме цару, а у њихових народа мрзост према Русији и страховање од надмоћности њене. Уздржавши једну велику силу од пропасти, а посредујући заповеднички у свима европским питањима која се јављаху за тим потресима, цар Никола беше дошао на врх своје аутократске славе и свога моћног угледа.

Усред развалина страшне кризе европске, Русија једина стајаше чврсто; усред општега таласања, она једина виђаше се непомична; она једина беше изашла из догађаја не само нимало неослабљена, но још са знатним прираштајем моралне снаге своје. Овај успех, ма колико да беше ласкав за народни понос руски, у очима западних народа беше прешао ону међу, коју као да је природа свима успесима људским поставила, све да би они били и најчистији и најзаслужнији. Цар Никола као да беше изгубио из вида да је и завист људска једна од оних чињеница са којима и цареви морају озбиљно да рачунају.

Са свим својим ауторитетом беше он ступио у борбу против природнога тока људских ствари, у намери да у Европи одржи стање које њихов претходник беше створио 1815 у договору са својим савезницима. Макар да револуција беше задала смртни удар овоме стању, цар ипак сматраше да је његов најсветији задатак да га одржи у животу, јер, у његовим очима, европска зграда састављаше једну целину која требаше у свима својим деловима да остане онаква каква је. Ну цар беше изгубио из очију да уговори од 1815 беху изгубили своју животну снагу, јер више немаше нараштаја од 1815. Нов нараштај беше донео нове идеје, нова начела, нова убеђења, а цар стајаше усамљен у борби против ових непобедних стихија. Докле народи обараху старе, а подизаху нове установе, цар употребљаваше сву снагу своје простране царевине да одржи стари друштвени поредак; докле нови власници, које догађаји изнесе на површину, устајаху против равнотеже основане на уговорима од 1815, цар се труђаше да обнови коалицију од 1813.

Цар је, без сумње, морао имати и својих дубљих разлога који су га одржавали на путу који је сав напреднији свет као заблуду сматрао. Те разлоге објашњава нам унеколико један у политику руску онога времена дубоко посвећени ди-

пломатски писац⁴⁰⁾. Ма да европска зграда од 1815 и не беше савршена, она, по њему, гођаше боље интересима Русије но оно хаотично стање које беше револуција створила; Аустрија, везана за Италију и Немачку, беше сматрана као суседство мање опасно, но Аустрија ослобођена од ових веза, па упућена на своје источне тежње. »Кад би се Аустрија уништила, а Угарска ослободила, ми бисмо се нашли, вели даље руски дипломата, пред гомилом малих анархичних република, које би поникле из развалина двеју царевина, Аустрије и Турске, под утицајем светске (космополитске) револуције«. Са више страна гледала је Русија у даљини опасности за себе. И немачка демократија њој је бриге задала. У своме заносу не само да је она тражила Шлезвиг-Холштајн од Даније, Елзас и Лотрингију од Француске, но још и од Русије њене области на источном мору; шта више она је и Пољаке подстицала на устанак.

Ове побуде водиле су цара Николу на његовом путу противу западнога покрета; водиле су га толико одсудно да он није од Аустрије ни накнаде тражио за војничку помоћ, коју јој је 1849 указао; али су га, очевидно, и далеко одвела његова стална и непоколебљива убеђења у питањима друштвенога поретка. Ту он није разликовао преображај од револуције, напредак од наглости. Не задовољивши се да сузбија политички покрет, он је пречио и заустављао и социјални. Што се овај више унапред кретао, то му је он јаче на супрот излазио, то је све више тражио да прикупља око себе конзервативне елементе са свију страна притешњене. Он је жестоко осуђивао прускога краља што је пу-

⁴⁰⁾ Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 à 1856) par un ancien diplomate. Paris 1857). — Зна се поуздано да је ово дело написао руски дипломата Жомини, од много година виши чиновник у министарству спољашњих послова у Петрограду. Оно садржава обилан, у самој званичној архиви црпени материјал

стио да му се буном очупају слободоумне уступке, и што је према франкфуртској демократији показивао готовост да из њених руку прими круну Немачке. И благодарећи царевој помоћи, демократија је била савладана; либералне уступке учињене у првome покрету, биле су мало по мало од народа одузете, уставне установе оборене или бар ослабљене. Тај правац уливахе западним народима мрзост и неповерење према Русији. Цар Никола беше очевидно на погрешnome путу, а уза се, вели руски дипломата, не имаше никога да га боље обавести, јер његов први саветник, Неселроде, држаше већ пола века узде спољашњих одношаја Русије непроменљиво, по једним истим начелима и убеђењима, докле се и у самој Русији погледи на свет беху знатно изменили.

Тежина рускога утицаја нарочито се осећала у Немачкој, где се цар мешао и у међусобне размирице немачких држава. Кад су Пруси напали на Данску, цар је изјавио отворено да ће морати да зарати, не по каквом непријатељском осећању против Пруске, но што је убеђен да је европска зграда једна целина, па да би први камен, који би од ње отпао, био знак да се она сва распадне. А кад су се аустријски цар и пруски краљ завадили око првенства у немачкоме савезу, цар је Никола, противно предањима руске политике, потпомагао тежњу коју је гајила Аустрија, да са свима својим народима уђе у немачки савез. Оба немачка владоца ишла су тада цару у Варшаву, да бране своју ствар пред судом овог моћног суверена⁴¹⁾.

Још јаче мешала се Русија на Истоку. Уласком од 80.000 војника у Влашку и Молдавију (1848), она је оружаном руком уздражла покрет који је смерао да преобрази друштвени поредак у земљи. Ту јој је мешавину у један саставни део турске царевине Порта зло примила, Румуни

⁴¹⁾ Etude diplomatique etc. T. I. p. 26, 42.

су у њој гледали насиље, а европски кабинети, уместо сигурности, налазили су у њој разлога за страх и завист. Уопште, руска политика беше дошла у сукоб са свима елементима што се налажаху у борби, сузбијајући и једне и друге. И као што се она трудила да на Западу одржи поредак од 1815, тако је она и на Истоку сузбијала покрет народа хришћанских, радећи да одржи турско царство у стању у коме се затекло, а Хришћанима да очува стечена права неповређена, али и непромењена. »И као што обично бива онима који посредују између крајности, ми смо, вели руски дипломата, озлоједили цео свет, пријатеље и непријатеље, не успевши ни толико да исправношћу свога понашања успокојимо неизлечиво неповерење кабинета«⁴²⁾.

Највећма се опажаше ово неповерење у Енглеској. Лорд Палмерстон није могао равнодушно гледати како надмоћност руске политике свуда преовлађује; како руска војска победоносно покрива Угарску, како цар Никола беше постао судија у распрама немачких владалаца, како он заповеднички даје правац и спољашњој и унутрашњој политици и на Западу и на Истоку. Лорд Палмерстон беше први који се одлучи да руској превласти изађе на поље отпора. Он прегне да свуда сузбије руски утицај, на Западу као и на Истоку. Не обзирући се на позитивне међународне уговоре, а наиме на конвенцију од 1841, он заповеди адмиралу Паркеру (Parker), да, са својом ескадром, прође кроз Дарданеле, те да заплаши Порту и да је извуче испод руског утицаја. На кратко затим, окрене се противу Грчке, друге заштићенице руске, где, бранећи неке сумњиве тражбине енглеских поданика, пошље ескадру у Пиреј, те узапти све трговачке бродове грчке и разори овој младој краљевини трговину, једини извор њезинога благостања. По-

⁴²⁾ Etude diplomatique etc. T. I. p. 27. 29.

кретан осећајима зависти и суревновања, он иђаше и даље, у тежњи да одржи у равнотежи углед В. Британије са угледом Русије. Енглеске ескадре изнесоше сличне тражбине и по Италији и Португалској, и докле сви народи који имају изложена пристаништа гледаху у овим замашајима претњу и за себе саме, први министар Енглеске даваше нове хране томе страховању. Са висине парламенатске трибине објављиваше он свету да његови земљаци могу рачунати на ону исту заштиту коју је негда стари Рим својим грађанима указивао: да ће Енглеze свуда да брани од увреда и напада будно око и моћна рука В. Британије.

То разметање вређаше поноснога цара рускога. Узалуд он, иако не беше непосредно изазван, одговараше да ће оценити и пресудити под којим би условима унапред могао трпети енглеске поданике у својој држави. Палмерстон му свуда ствараше тегобе и неприлике. Први енглески министар жељаше да покаже да и руска звезда може да потамни; он све више улажаше у борбу противу моралне моћи и ауторитета, што га цар Никола беше задобио у Европи.

За своје противуруске тежње нађе Палмерстон добродошла савезника у Наполеону III. Избивши на површину из револуционог потреса од 1848, а користећи се париским метежима, овај нови поглавар Француске беше обновио престол и успоставио традиције Наполеонске. Он беше опазио тежње Николине да њему насупрот обнови коалицију од 1813, иако цар те тежње потхрањиваше само за случај ако би синовац пошао стопама свога стрица противу мира и државнога поретка у Европи. Цар беше, у основу, задовољан Наполеоном, у колико је овај, у очима конзерватизма, учинио услуге ствари реда у Француској, али не могаше имати поверења у његове даље намере⁴³⁾. Цар је са основом прет-

⁴³⁾ Etude diplomatique etc. T. I. p. 109.

постављао да ће Наполеон тражити да створи у Европи какав заплет, да би се могао одржати на престолу у Француској; угушивши унутрашњу струју слободе, он је морао споља тражити одушку за живу и неуморну природу француску. Ну опомене царева да не излази из граница обележених на бечкоме конгресу, уместо да уздрже Наполеона III, само су га још више дражиле; још су га подстицале на размишљање како би своје планове успешније извршио, а царева предупредио. Он је знао да би заплет на Рајни и у Белгији само олакшао коалицију од 1813, па га ту није ни тражио. И он окрене своје погледе на оно земљиште на коме вековима траже моћни суверени европски за себе или накнаду, или славе и имена. Уместо да очекује руску коалицију противу себе, он прихвати прву прилику да створи коалицију противу Русије. Исток беше оно земљиште, на коме је он био сигуран за савез са Енглеском, а у Палмерстону имађаше већ поуздана пријатеља, кога беше стекао за време свога изгнанства из Француске. Шта више он је, са својим министром Друеном де Луисом, рачунао да се, на источном земљишту, може наслонити и на Аустрију, иако она беше Русији за свој опстанак обавезана.

Те обавезе није могла Аустрија лако да ствари; оне је подстицаху више на завист но на благодарност. Постидна беше за њу успомена да својој суседи има да захвали *што је жива остала*, а рачуна се да је велика сила! Семе мрзости беше бачено још докле је руска војска на угарскоме земљишту била. За време саме борбе ми нигде не видимо између Руса и Мађара ни оних страсти, ни онога огорчења, које видимо у борби између Мађара и Аустријанаца; напротив, међу Русима и Мађарима развијају се симпатије; Руси штеде Мађаре, а ови њима излазе на сусрет с поверењем; њима се и предају код Вилагоша.

Чим је прикупила државне узде у своје руке, Аустрија беше осетила потребу да свој потамнели углед опет подигне. И њој се чињаше да је Исток за такве смерове подесно и опробано земљиште. И заиста, њој би и суђено да после великога потреса на Западу, прва отпочне игру оних судбоносних посредовања на Истоку, за којима дође велика Кримска војна.

Под кнезом Данилом беху Црногорци заузели (1852) од Турака Жабљак, који влада Скадарским језером. Порти не бејаше доста да сузбије црногорске нападе и поврати одузету јој тврђавицу; она оправи, под Омер-пашом, експедицију од 34000 војника са задатком да коначно покори и заузме Црну Гору. Влада аустријска нађе да јој се пружа подесна прилика да први пут, после својих кобних година револуције, изађе на дипломатску позорницу са неким успехом. Она се реши да посредује у корист Ц. Горе, ма да јој не лежаше у предањима да брани црногорске интересе. Она је загревала и осећања освете противу Порте, која беше одсудно и упорно одбила да јој изда мађарске бегунце из времена последње револуције. Влада аустријска одлучи 18 јан. 1853 сасвим изненадно да пошље у Цариград генерала Лајнингена са изванредном мисијом да најодсуднијим начином, а у облику ултиматума са кратким роком, захтева од Порте да своју војску, послату против Ц. Горе, повуче натраг. Овом приликом она затражи да уреди и питање о Клеку и Суторини. Необична енергија, коју је развио аустријски ванредни посланик, изненади кабинете а Порту баци у највећу неприлику. Представници Енглеске и Француске потпомогну аустријскога пуномоћника, и Порта попусти, позвавши одмах натраг војску Омер-пашину.

У то доба била је у Петрограду већ решена мисија, која је била поверена кнезу Менчикову. Не може се дакле рећи да је аустријска мисија изазвала руску, али она није остала без утицаја

на понашање Русије, којој не могаше бити равнодушно што Аустрија тако остентативно узима под своју заштиту један народ, који је она вековима бранила и заклањала, а Аустрија га вазда с мора одбијала и у његове стене притешњавала. После појаве енглеске ескадре у Пиреју, после успоставе Наполеоновог престола у Француској, после ове поносне, заповедничке мисије аустријске у Цариграду са тоном скоро увредљивим за Порту, Русија није могла изостати а да не да мисији, коју је у то доба спремала, карактер пун ефекта, и да је не увенча видљивим успехом.

У томе правцу ишло јој је потпуно на руку питање о светим местима.

Од како се одвојила црква западна од цркве источне, било је често у Јерусалиму и Витлејему борбе и трвења између приврженика једне и друге цркве о првенству. Размирице су се порађале највише о томе, ко ће од њих да чува света места, или ко ће имати право да врши у њима своје црквене обреде. Француска је још од крсташких ратова била стекла нека права на заштиту својих латинских једновераца, али је и Русија, у току времена, везивала са Портом уговоре, по сили којих је мислила да може узимати под своје закриље православне хришћане. 1850 г. заповеди Наполеон своме посланику у Цариграду, генералу Опику, да настане код Порте да се одрже у важности повластице латинске цркве према православној, која је Латинима спорила нека права на основу фермана Портом издатих јој. Распра се водила о томе ко ће држати кључеве од неких врата црквених, и ко ће оправити опало кубе на храму јерусалимском: Грци или Латини. Докле се руски посланик противио свакој измени легалнога стања, *какво се затекло*, нови француски посланик Лавалет управо је одмах после Наполеоновог државног удара Порти ноту, којом је претио прекидом дипломатских одноша-

ја, ако се до фебруара 1852 не би просто при-
знало Латинима право онако како га Француска
разуме. Порта, налазећи се у неприлици између
ових супротних захтева, желела је да задржи себи
карактер судије, па да нађе неки средњи пут; она
предложи да султан, о своме трошку, оправи кубе,
а од неких врата да држе кључеве Латини, од
неких Грци, а од неких опет места да имају кљу-
чеве и једни и други, па и Јермени. Русија се изја-
сни да прима ово посредовање, иако је оно у
неколико и мењало стање ствари, које се затекло,
докле напротив, Лавалет наново припрети Порти и
заплаши је толико, да му она тајно обећа да
неће предавати јавности ферман који је издат за
православне, а Латини да ће уз то добити и кљу-
чеве од великих врата у Витлејему. Противу ово-
га наређења, које је и султанском ирадом потвр-
ђено било, подигну протест и Русија и патријар
јерусалимски. Ни нови покушаји Портини нису у-
спели да задовоље цара Николу; двозначним по-
нашањем султановим цар се осећао лично увређен,
па је изјавио енглеском посланику Сејмуру, да
да ће Порта, ако не попусти разлогу, морати попу-
стити опасности, која све ближе иде.

16 фебруара 1853 стигне у Цариград кнез
Менчиков, као изванредни посланик царев да у-
реди питање о светим местима. Праћен великом
и сјајном свитом, он је у првим својим корацима
био опор и увредљив; он изјави да неће да води
преговорâ са Фуад-ефендијом, министром споља-
шњих послова, зато што је он био тај који је
ослабио царски у корист православнима издати
ферман, па се обрати непосредно великом везиру.
Он је био носилац писма, којим цар Никола из-
ражава султану »осећања сажаљења и чуђења«,
која су га обузела кад је сазнао за одлуку коју
је султан донео у питању о св. местима у Пале-
стини.

После ових првих појава, које су на сул-
тана производиле велики утисак, Менчиков је

наставио своју радњу доста помирљиво. Он није тражио да се опозове ферман који је Француска израдила у корист латинској цркви, но, да би се за будућност уклонила трвења и размирице, захтевао је само то да се у облику *протокола* утврди оно стање ствари које се затекло. Ну *Порта*, суревњиво чувајући своју самосталност, није пристајала на *протокол*, а ни на *објашњиву ноту*, којом би се Менчиков такођер био задовољио; она је само пристајала да изда нов *ферман*, као акат самосталан који је ни према коме не веже. То није могло задовољити рускога пуномоћника. Његова мисија отежа се још и тиме што је он захтевао од Рифат-паше, који је Фуада одменио, да њихове преговоре не саопшти претставницима Енглеске и Француске, а министар султанов на тај предлог није пристао. Ова тајанственост да повода закључавању да Менчкиов има налог да закључи са Портом и *тајни уговор*. Глас тај узнемири све силе, а нарочито Француску, која одмах упути своју флоту у Саламину, да буде ближе Дарданелима, али се Енглеска од сличнога корака за сада уздржи. 10 марта преда кнез нацрт коначне расправе питања, а сутра дан добије усмени одговор од Рифат-паше да ће се питање претрести у дивану, чија ће одлука затим бити поднесена султану и саопштена француском посланику, као претставнику силе у питању такође интересоване. Добивши отуда уверење да је *Порта* вољна да попусти, кнез изиђе на среду са правим смислом свога посланства. Он предложи *тајни уговор*, по коме би Русија ставила на расположење *Порти* потребну помоћ, ако би она дошла у невољу да се брани од западних сила⁴⁴⁾, а зато да Русија не тражи ништа друго но додатак уговору кучук-кајнарџијском, којим би се православна црква у Европској Турској ставила под руску заштиту. По савету западних сила, *Порта*

⁴⁴⁾ Спомиње се цифра од 400.000 војника са потребним бројем ратних бродова.

се покаже вољна да одвоји питање о светим местима од питања о протекторату, и да у *првој Русији задовољи*. Ну руски пуномоћник имао је одсудан налог да и ово друго питање крају приведе; он је уверавао да Русија нема намере да се меша у избор патријара и владика, нити тражи места и гласа у њиховим црквеним судовима; после учињенога искуства, она тражи солидне гаранције за будућност, да ће се одржати стечена права православне цркве, *а те би нашла у једном дипломатском акту, који би обухватио све пређашње уговоре онако како су се они затекли*. 7 априла преда Менчиков нацрт уговора у три тачке, а сутра дан припрети Рифат-паши да ће Русија посести Влашку и Молдавију, ако би јој се тај предлог одбио. Ноћу између 19 и 20 апр. умре султанова мати, која је на свога сина, у смислу руске политике, имала моћнога утицаја, те Русија изгуби своју најјачу потпору у серају. 23 апр. пошље Менчиков Порти ултиматум, на који је она имала за пет дана да одговори. Порта одбије захтеве, а кад претставници Енглеске, Француске, Аустрије и Пруске уђу у посредовање и предложе да се повластице православних хришћана у облику ноте утврде, руски пуномоћник пристане и пошље (8 маја) Порти нешто ублажен нацрт ноте. Кад Порта и овај захтев одбије, не могавши се сагласити са садржином ноте, кнез Менчиков изјави да је његова мисија свршена, а дипломатски одношаји да су прекинути (9 маја). При поласку из Цариграда, он обзнани да ће Русија сваку повреду православне вере и православнога свештенства сматрати као дело непријатељства.

Захтев руски, формулисан у пројектованој ноти, узнемири западне силе. Енглески посланик Стратфорд пише својој влади да Русија не смера да Турској одсече један део тела, но да у цело тело налије отрова, тражећи да озакони свој утицај на десет милиона хришћанских поданика султанових. Лорд Кларендон, који је дотле вазда био

штедљив према Русији, сад се и сам тргне, и влада енглеска изјави да је готова да Турској притече у помоћ, ако затреба.

Руски канцелар гроф Неселроде пише великом везиру да предату му ноту потпише *непромењену*, и да је кнезу Менчикову у Одесу пошље; не учини ли то, да ће руска војска прећи границу, да Русији материјалне *јарантије обезбеди*. У одговору на ту поруку, Енглеска и Француска пошљу своје флоте у Бешички залив, а Аустрија и Пруска одобре отпор Портин и поступак западних сила. На тај одзив од стране великих сила, цар Никола одговори манифестом, којим је апеловао на верозаконска осећања свога народа, а 21 јуна руска војска пређе Прут. Русија прими управу Влашке и Молдавије у своје руке, уврсти највећи део румунске милиције у своју војску, а своме папирном новцу пропише принудни течај.

Улазак руске војске у саставне делове отоманске царевине оснажи у Цариграду странку која је теглила рату, али дипломатија наговори Порту да руски корак још не сматра као објаву самога рата, него да се за рат спрема. И саме западне силе заузму положај одсуднији, али још уздржљив и стрпљив. Оне опет предузму да посредују, израдивши, у договору са Аустријом и Пруском, а коначно у Бечу на конференцији сила (19 јуна), нацрт ноте, која је држала средину између онога што је Русија тражила и онога што је Решид паша, велики везир, био вољан да потпише. Изгледу су били добри. Русија изјави да је готова да пристане, ну под условом да Порта потпише ноту без сваких даљих преговора. Али кад Порта нађе да у нацрту ноте има обрта, из којих се може да изметне протекторат, за којим Русија тежи, онда Стратфорд пристане на тумачење Портине, и охрабри је на отпор. Тиме падне и последњи изглед за мир, ма да га је желела и енглеска влада, али са изузетком свога моћнога члана лорда Палмерстона, чи-

јим се миговима и приписује Стратфордово тумачење, иначе несагласно са назорима енглеске владе. Сад се силе повуку, посредовања буду прекинута, редакције нота напуштене.

Акциона странка у Цариграду добије још већи мах; она растури гласове да су хришћани у Турској, па и сам престо султанов, у опасности, иако то у ствари није било. Она се хабрила, провиђајући ратоборна расположења Наполеонова, кога је желела још више да увуче у своју ствар. Ни Наполеона, ни Палмерстона није требало много убеђивати да пошљу своје флоте у Босфор да заштите хришћане и султана. То још више охрабри Турке. Заповедник турске војске на Дунаву, Омер паша, позове рускога генерала кнеза Горчакова да за 15 дана остави кнежевине, иначе да ће се отворити непријатељства. Наравно да турски заповедник није могао другог одговора на свој ултиматум добити но да руски заповедник нема овлашћења да преговара о рату и миру или о томе да војску своју из подунавских кнежевина извлачи. То је још више Турке раздражило. Улеме и дервиши почну јавно проповедати свети рат; они повуку за собом и мирољубивог Шеих-ул-ислама, без чије се фетве рат отпочети не може. Једнога дана депутација од 18 највиших улема продре у серај, те изјави султану да има да бира: или да објави рат Русији, или да буде збачен. 16 септ. буде рат закључен, а 18 окт. изјави султан на Порти лично да је рат народни. 20 окт. изда цар Никола манифест, у коме је Порту кривио да гази уговоре и изопачава право стање ствари тако, да њему ништа друго не остаје но да прибегне оружју. Докле су силе опет почеле привидно да посредују, догађаји су се нагло заплетали. 23 окт. нападне руски генерал Данеберг Турке код Олтенице, ну буде сузбијен; тиме је војничка част Русије била изложена, па ју је требало задовољити. 18 новембра руски адмирал Нахимов нападне и коначно разори

код Синопе турску ескадру, која је била одређена да побуни кавкаска племена и да им однесе оружја и муниције. Овај догађај још више узбуни јавно мишљење у Европи против Русије; у Француској, под утицајем владе, оно је наглас захтевало отворену акцију. Француска и Енглеска закључе да пошљу своје флоте у Црно море, а Русији обзнане да неће трпети да се догађај синопски још једном понови; да ће сваки ратни брод руски, који би се на Црном Мору сусрео, бити принуђен да се врати у Севастопољ, а сваки напад на област или на флоту турску да ће бити одбијен. Тада су силе већ ушле биле ма и у одбрански савез са Турском. Сајужене западне флоте уђу тек 23 дек. у Црно Море; а 12 јануара 1854 положи руски канцелар у Лондону и Паризу питање: 1) да ли Турској стоји слободно да напада на руску област и руску заставу; и 2) кад турски транспортни бродови могу од једног пристаништа до другог слободно пловити, да ли и Русија тога права има? И кад западне силе на прво питање одричући одговоре, задовољивши Русију само у другом питању, онда цар одазове своје претставнике из савезничких престоница (23 јан.), назвавши понашање ових двеју сила отвореним непријатељством. Мало дана затим (9 феб.) учине то исто и западне силе са својим претставницима у Петрограду.

Пре него што ће наступити и коначни прекид, обнародује енглеска влада извештаје у којима јој је посланик њен сер Х. Сејмур доставио своје тајне и поверљиве разговоре које је још пре заплета имао са царем Николом, а у Петрограду се преда јавности писмо Наполеона III цару (од 17 јан. 1854) пре него што је и стигао у Париз царев одговор, који је био достојан у тону, али је, потсећајући на 1812 годину, и уверавајући да Русија неће претњама уступити, и последњи конач мир пресекао. 28 фебруара Енглеска, Француска и Турска ступе у савез за

одбрану и нападање; 2 марта предаду консули енглески и француски у Петрограду захтев да руска војска румунске кнежевине напусти, а 6 марта саопшти им Неселроде усмено да цар нема никаква одговора да им да. На то 15 марта Француска и Енглеска објаве Русији рат⁴⁵).

Србија и Кримска војна

Кримска војна затекла је Србију у најдубљем миру. Ни споља ни изнутра није ништа спречавало мирни ток државних послова. На северу од Саве и Дунава завладала је била по целој суседној монархији система која је могла, од своје стране, све принети да своју околину успава. После потреса од 1848 настала је била по целој Аустрији најпотпунија реакција, која је свако кретање, сваки живот у најужи круг сабила; која је свима народима донела потпуно апсолутну владавину на место слободе и народноснога живота, за што они беху ушли у крваву борбу. Давно је већ био престао онај слободни саобраћај између Србије и Аустрије, који смо гледали у покрету од 1848; успостављене су биле све старе саобраћајне мере ограничења, па су још и неке нове заведене. Смерајући да своје српске држављане одвоји од свакога духовнога утицаја Србије, Аустрија је издала наредбу (13 јануара 1852), по којој се у свему простору монархије забрањује увоз *српских* књига из страних држава, и само се у томе случају допушта ако дотични губернатор за сваку књигу претходно изда допуштење.

На ову меру одазвала се, наскоро затим (14 априла), влада српска сличном наредбом, одлучивши законодавно да се ни у Србију не

⁴⁵) Zur Geschichte des Orientalischen Krieges. 1852—1856. Von L. Heinrich Geffcken. Berlin, 1881.

пушта никакво дело, (па ни српско) печатано иза границе, »било оно које му драго величине и форме и којег му драго имена«, докле га не би претходно прегледао цензор и нашао да је оно, и по садржини и по правопису, саобразно правилима о цензури. Са обе стране био је пресечен скоро сваки духовни саобраћај између Срба на једној и другој обали Саве и Дунава. Ово стање било је од не малог утицаја на духове у Србији, у којој се, као одјек из Аустрије, показивала не мања тишина и зачмалост.

На западној граници Србије било је некога кретања, али ово, по својој природи, није могло производити никаквога утиска на Србију, јер то беше устанак бегова босанских који се беху прихватили оружја не за политичка или верска питања, но искључиво за своја феудска права (1849 до 1850).

Источно од Србије било је такође некога комешања, али оно није и на поље радње пренесено било. Преко лета 1852 г. спреман је био велики устанак у Бугарској. У Цариграду су мислили, као обично, да могу у томе спремању видети руску руку. Тврдило се да су руски агенти наговарали Бугаре на устанак, па ако се пет до шест недеља одрже, да ће Русија у њихову корист посредовати. Стоји извесно да је те године једна депутација бугарска долазила у Београд и тражила савета. Влада је српска одвраћала Бугаре од устанка, и они, било услед тога савета или из других узрока, остадоше на миру.

Унутрашња физиономија Србије била је још од мањег значења. Расцеп између кнеза и Вучића није се био нимало поправио, ма да су се странке на Петровској скупштини 1848 привидно измириле биле. Војвода је добио у Книћанину моћнога супарника, који се настанио у Крагујевцу, као средини земље, да буде готов да сузбија сваки покушај нереда и сваки антидинастички покрет; долазио он ма с које стране. Стојан

Симић имао је обичај да мири прваке од 1842, кад би они у заваду долазили. Ова улога добро је ишла од руке његовој окретности и његовој речитости. Он је стајао по средини странака, те их одржавао у неком додиру; али кад он умре 1852 (10 марта) не нађе се више нико да његову улогу прихвати. Распадањем странке од 1842 Вучић се највише усамио. Он се био завадио и са Аврамом Петронијевићем, са којим је делио судбину кроз све бурне прилике од 1835. Петронијевић, зачев мисао да се сроди са Карађорђевићем, био се безусловно придружио двору, исто тако као и Илија Гарашанин. Ну Петронијевић се од Гарашанина у томе разликовао, што је он желео и радио да Porta призна наследност кнежевскога достојанства породици Карађорђевића, а Гарашанин је то избегавао, па кад је требало он се и опирао тој тежњи, доказујући да ће кнез најбоље осигурати владавину својој деци, ако их добро васпита. Под јесен 1851 оде Петронијевић у Цариград да ради за наследност у породици Карађорђевића, али се отуда није више ни вратио, издахнувши од капље у предсоби Али-паше, министра спољашњих послова (10 априла 1852). Са њим је пао још један стуб врачарске владавине, којој су редови све ређи постајали.

Ми смо на другом месту већ имали прилике обележити како се, после револуције од 1848 год., почео осећати аустријски притисак. Он је тако нагло напредовао да је већ у 1850 години уредник званичних *Српских Новина* (бр. 78) јављао као нешто сасвим обично и незазорно да свој лист носи у аустријски консулат на цензуру⁴⁶). Поменули смо такође како су се после револуције развили поверљиви одношаји између кнеза и званичне Аустрије. У току 1852 покаже се прилика

⁴⁶) Тужећи се на земунског цензора, што му лист често зауставља, уредник каже: »шта више, ми од наше стране и то чинимо, те ни један лист не дамо ни печатити докле се у консулату аустријском не прегледа«.

да се овим одношајима да и свечани израз. Преко лета обилазио је цар Фрањо Јосиф Угарску, па је походио и српско војводство, где га је патријар Рајачић поздравио (4 јуна) у саборној цркви у Темишвару *као великога војводу српскога војводства*. Цару је изишао до Варадина на сусрет Книћанин са Алексом Јанковићем, а у Земуну поздравио га је сам кнез (4 јула) у пратњи претседника државног савета, и великога броја виших чиновника, па га за тим отпратио и до Панчева, пошто се цар провозао претходно паробродом до некле уза Саву и стао испред Београда. Значајно је да су тада саме званичне *Српске Новине*, (број 75 од 5 јула 1852), обзаниле како је цар изјавио кнезу *»своју као и целе Аустрије обвезаност за помоћ, која јој је у последњем бурном времену од стране наше отаџбине указивана, желећи да би се између српске и његове царске владе добро сјоразумевање и суседно пријатељство нејовредно одржавало«*. Ну Аустрија није била срећне руке у избору лица које је имало да негује ове одношаје. Њен званични представник у Београду био је пуковник Теја Радосављевић. Овај човек, који се, без више образованости, знао догађајима револуције толико користити да је од простог граничарског аудитора дошао до генералнога консула, није имао никаквога, а најмање дипломатскога такта у својим поступцима. Ако је и било званично земљиште пријамљиво за аустријски утицај, Радосављевић се трудио да му својим разметањем и званичним парадама даје маха и значења, које је тешко падало на српска осећања и вређало народни понос српски. Докле би српскога кнеза, као сенка, узастопце пратио, у мале се и велике послове земаљске остентативно мешао, он би, с друге стране, на дан свога цара развијао *према Београду* свечаности, које би Србији давале карактер аустријске провинције. Да би покрио свој криви положај, који је имао као Србин а званични претставник Аустрије у Србији, он би показивао ревност која је

његове пријатеље у Србији компромитовала, а држави, коју је служио, није ништа привређивала.

После одласка Петронијевићевог у Цариград, вршио је дужности кнежевога претставника и министра спољашњих послова Алекса Јанковић, директор кнежеве канцеларије, човек о коме стоји извесно да је нагињао Аустрији. Држећи да му заступништво Јанковићево пружа подесну прилику да у Србији потпуно одомаћи аустријски утицај, како га је сам разумевао, пуковник Радосављевић покрене питање о католичкој цркви, коју би Аустрија о *своје трошку* у Београду подигла, ну, на своје велико изненађење, он удари на отпор и код Јанковића, који је, без сумње, морао држати рачуна од расположења српских старца, државних саветника, пошто се без њиховога учешћа није никакво по земљу важно питање расправљало⁴⁷). После свога првог неуспеха, изнео је Радосављевић други тугљивији захтев; он је тражио да се аустријски цар на свој имен-дан спомиње у *београдској саборној цркви*, као што се спомињао суверен силе покровитељице, ну и овај више симптоматични но промишљени захтев буде одбијен.

Докле су ови покушаји чињени, налазио се Илија Гарашанин у Паризу. Он је тај пут предузео после смрти Аврама Петронијевића. У Паризу ушао је Гарашанин у ближе одношаје са кнезом Чарториским, шефом пољске емиграције, а овај га је ставио у поверљиви додир са Луи Наполеоном, тада још председником француске републике. Видљиви изговор за овај пут био је Гарашанину, поред потребе да се лечи, још и тај

⁴⁷) У оно доба још није било у Србији верске равноправности. Тек 1853 г. (19 септ.) изашао је закон, који, »саобразно духу столећа и напретку времена, у коме живимо, као и саобразно примерима, које налазимо у поступцима високих дворова, господарског и покровитељског«, допушта и последницима других хришћанских вероисповести, да, кад им број буде довољан, могу зидати цркву или капелу и издржавати свога духовнога пастира.

да тражи од француске владе да она отвори српским младићима своје војне школе, као и заводе у којима би се они обучавали у администрацији поштанској, општинској, санитетској, грађевинској, полицијској и другима. По своме повратку, Гарашанин, позивајући се на свој лични споразум са француском владом, обраћао се званично у овоме смислу и њеном генералном консулу (3 фебр. 1853). Ну прави смер његовом путу у Париз био је *да заснује политику, којом би часлонио Србију на Француску*. Одмах после преврата од 1842 почео је Гарашанин нагињати овоме правцу по саветима пољске емиграције, која је, почев још од 1843, стала држати своје агенте у Београду, најпре у лицу Пољака Леноара (Черног), а после у лицу Чеха Фрање Заха. 1852 нашао је он да су повољне прилике да са својом политиком изађе отворено на среду. Да ли је он њоме смерао просто да избије из Србије стари, укореењени утицај руски, да ли да истисне и утицај аустријски, који је био још нов, свеж, али је већ тешко притискивао Србију? Његови интимни одношаји са емиграцијом пољском, па и мађарском, дају основа веровању да је он рачунао и на једно и на друго; ну није много времена требало па да се покаже да ли је он и *добро* рачунао, кад је покушавао да тражи наслона у превртљивим одношајима француским, и у политици једнога човека у кога је само непостојанство постојано било. Наполеон је обећавао Гарашанину да ће потпомагати Србију, ну препоручио му је живо да избегава све што би могло дражити Аустрију. Није нам познато да ли је Наполеон тражио каквих услуга од Србије, али, као што се зна да је он смишљао да повуче јавно мишљење своје земље на страну, а доцније га је заиста и одвукао на Исток, вероватно је да је радио уопште да створити себи у Србији земљиште које би могао доцније употребити кад се источна криза развије.

Под јесен вратио се Гарашанин са свога

пута, а мало дана затим (13 септ.) био је он постављен за кнежевог претставника и министра спољашних послова. Са њим су ушли у министарство као његови главни другови: за унутрашње послове Алекса Симић, а за правду и просвету Лазар Арсенијевић Баталака. Први акат Гарашанинова министарства био је да баца у пенсију војводу Вучића, (24 септ.) начином врло мало штедљивим. Гарашанин је држао да ће свога супарника, који му је на Петровској скупштини 1848 онако одсудан пораз нанео, коначно сурвати, ако га, уз искључење из државне службе, још и жигосе пред јавним мишљењем. Он обзнани у званичном органу⁴⁸⁾ да је 1844 нарочито установљено за Вучића звање кабинетскога саветника, због његових негдашњих заслуга, ну да је Вучић 1848 поднео оставку на то звање, па и не дочекавши решење, одмах престао на своју дужност долазити, те је, колико услед те оставке, толико и услед самовољнога поступка којим је своју дужност напустио и занемарио, решено да се он разреши од дужности, а државном савету препоручено да му одреди пенсију.

Пред Гарашанином стајало је сад поље чисто од противника. У колико га није очистила смрт, која је била већ покосила неколико првака од 1842, у толико се Гарашанин и сам побринуо да га без штедње рашчисти. Он је стајао на врху своје политичке моћи. Узани круг олигархије све се више стешњавао Гарашанину у прилог. Он је сад мислио да је без ривалâ; ну то је била самообмана. Моћни државници нису никада без утакмичара; ако се једни ривали уклоне, њихово место попуњују други; оно никада не остаје празно. И кад се већ с неким цифрама рачунати мора, онда је паметније рачунати са познатим но са непознатим цифрама. Више но један пут доживео је и Гарашанин ту судбину; доживео

⁴⁸⁾ Српске Новине за 1852 бр. 111.

ју је тако одсудно да је одмах на три године, после његова прекида са Вучићем, двор тражио да у Вучићу нађе оруђе противу Гарашанина, а на две године после тога тражио је опет Гарашанин у Вучићу савезника противу нових противника и својих и његових.

Приближавање између српске владе и Француске није тако брзо напредовало, као што се отварала супротност између Русије и српске владе. У своме правцу да наслони Србију на Запад, налазио је Гарашанин потпоре у једноме делу млађих на Западу образованих људи, које су називали »Паризлијама«, али у реду старца, који су заузимали меродавне положаје, Гарашанин је, у томе питању, стајао усамљен. Уза њ није пристајао ни Алекса Симић, ни Лазар Арсенијевић, па ни Книћанин, чији је глас био моћан у свима питањима земаљским. Они су стајали на средини, држећи се подалеко од Запада, а гајећи покривене симпатије према Русији која је имала своју јаку признату странку. Председник државнога савета Стефан Стефановић (Тенка) и његов друг, саветник и министар финансија Паун Јанковић (Баћа), стајали су на челу странци која је радила да се Србија на Русију наслања. Вучић је такође уживао поверење руске владе. Одвојено од свију ових група стајао је један нов човек, који је, по својим старим породичним предањима, био задахнут интересима будућности своје отаџбине, али, по својим сродничким везама са двором, није никада из очију губио компас династичких интереса. То је био Ацика Ненадовић, који је као помоћник управљао министарством унутрашњих послова, које је онда обухватало највећи део земаљске администрације, па и војну управу. После пада Гарашанинова он је постао врло моћан, имајући неограниченога утицаја на кнеза, а пресуднога на државне послове.

Докле се нису појавили догађаји на Истоку, није се толико ни опажала разлика која је де-

лила меродавне кругове српске, ну кад се бура приближила, групе су се политичке све више издвајале и радиле свака у своме правцу. Први знаци велике источне кризе јавише се у Србији на измаку г. 1852. У току децембра преда руско посланство у Цариграду српском заступнику Кости Николајевићу писмо рускога државног канцелара, управљено српском кнезу. У овоме писму гроф Неселроде чинио је, у име царске владе, кнезу примедбе противу избора чиновника изјављујући како је цареву владу немило дирнуло што је Вучић удаљен из државне службе, и како тај поступак може имати незгодних последица и за кнеза и за земљу његову. У исто време преда и Тумански, ген. консул у Београду, пријатељско писмо кнезу, у коме му барон Ливен јавља да се цару Николи не може никако допасти, што је он Илији Гарашанину поверио највиши положај у државној служби, па му саветује да не навлачи на себе гнева царева но да отпусти Гарашанина, а Вучићу да поврати одузети му положај. Овај захтев пао је као бомба међу српске државнике и произвео међу њима највећу забуну. Први глас, који је требало о њему саслушати, био је глас војводе Книћанина, који се беше настанио у средини земље као штит и одбрана владина. Путем штафете обрати се њему и кнез, и Гарашанин и Алекса Симић за мишљење, које, уосталом, није могло ни подлежати сумњи. Јунак на бојноме пољу није био и човек од пера, који својим мислима даје углађе-нијега израза. Једним писмом, (од 27 дек. 1852), управљеним А. Симићу, а намењеним свој тројици, он их је драстичним речма храбрио на отпор, позивајући их да сви заједно пре пропадну, бранећи часно народна права, но да попусте. Па као да је хтео да их и прекори за политички правац који је таквим плодом уродио, он јетко узвикује: »зло рађење готово суђење; грех на душу књазу, теби и Гарашанину што тако нава-

лице ту ствар дотле доведосте«! Глас Книћанинов охрабрио је меродавне људе. Кнез позове на саветовање министре и друге прваке земаљске, који закључе да се одбије захтев руски. У одговору би се навело, између осталог, да је цео свет задовољан што види Гарашанина на челу земаљске управе, да он своје место заузима са толико исто способности, колико и достојанства. Ну како се седница разиђе, кнез се стане колебати. Пријатељи добрих одношаја са Русијом претставе му опасност која би га могла снаћи са таквога одговора рускоме канцелару, докле су, с друге стране, пријатељи Запада и приврженици Гарашанинови наваљивали на кнеза да остане при закљученоме одговору, пошто би то био једини за њега спасоносни пут у кризи која се приближавала. Ову другу странку највише су потпомагали Бесим паша, заповедник београдске тврђаве⁴⁹⁾, и Сегир, ген. консул француски, који је на то место дошао (30 јула) по одласку Гарашанинову у Париз. И ова странка надвлада. Одговор кнежев изненадио је Туманскога и тоном и садржином својом. Жомини спомиње ово писмо у своме делу као »арогантно«; он напомиње да се кнез, кад је његов положај доцније постао опасан, покорио и писао рускоме канцелару друго писмо, у коме се правдао и објашњавао.

16 фебруара 1853 стигне кнез Менчиков у Цариград у изванредној мисији, коју смо напред изложили. Пошто је оборио Фуад-ефендију, министра спољашњих послова, он изјави српскоме заступнику да његов цар не може трпети на челу српске владе Гарашанина, човека који је ђак Кошутов и Мацинијев. Руски изванредни посланик захтевао да кнез Гарашанина одмах отпусти. Николајевић је саопштио енглеском заступнику пуковнику Розу (као што је овај 11 марта 1853 известио свога министра лорда Русела), да му

⁴⁹⁾ Дошао је у Београд 22 авг. 1852, на место Хоршид-паше који је отишао за валију босанског 20 истог месеца.

је један члан рускога посланства отворено изјавио да ће Русија ма којим начином кнеза казнити, ако он царева захтева одмах не изврши. Што је Менчиков доводио Гарашанина у везу са Кошутом и Мацинијем, то је био само један део, али не сав низ побуда руских противу првога српског министра. Ми смо већ имали прилику поменути на другој месту да је Гарашанин због ових веза дуго остао сумњив конзервативним кабинетима; али праве и поглавите побуде, које су руску владу биле наоружале противу Гарашанина, били су његови одношаји са Француском, био је његов пут у Париз, и његов додир са Луи Наполеоном, који се, у време Менчиковљеве мисије, беше већ зацарио (20 нов. (2 дек.) 1852), а Русија, имајући потребу да штеди новoga потентата, није износила својих правих разлога противу Гарашанина.

У исто је време и руски консул захтевао лично од кнеза да Гарашанина у најкраћем року отпусти, претећи да ће иначе прекинути званичне одношаје са његовом владом.

Захтев Менчикова произвео је у Београду неизмеран утисак, под којим нико више није смео да прими на себе тешки задатак да Гарашанина узме у одбрану. Изгледало је да је овога пута и сâм кнез радо прихватио прилику да се Гарашанина опрости, јер иако је он држао рачуна од његова значаја и његових способности, није га нимало на срцу носио. Ну са удаљењем Гарашаниновим није лако ишло. Не пристајући да поднесе оставку, Гарашанин је тражио да буде формално збачен, и кнез, не имајући другога исхода, потпише (14 марта 1853) разрешни акат, којим је напоменуо његове заслуге и повратио га у државни савет на одмор због »растројенога здравља његовог«. Ну кад Гарашанин не пристане ни у савет да се врати, кнез га, »до оздрављења« стави (24 марта) у стање покоја са пуном платом (од 2500 талира).

Гарашанин се лепо растао са кнезом. Полазећи у Гроцку, где је био намеран да се настани, он му је дао нова уверења о својој оданости, али му се и заверио да ће се Русији осветити. Опроштен сваких званичних обзира, он се надао да ће сад, у своме приватном положају, моћи и отвореније и успешније изићи против Русије.

Место кнежевога представника и министра спољашњих послова заузме Алекса Симић, савестан државник и искусан администратор, а дужности министра унутрашњих послова остане да врши Ацика Њенадовић, помоћник тога министарства. Кнез похита да обзнани Порти ову промену у крилу своје владе. Ну велики везир одговори му хладно (19 апр. 1853), напомињући му изреком да он »стоји под одговором за сва добра и рђава дела у држави царској, њему повереној«. Рифат паша, у име султаново, препоручује кнезу да свога новог министра, Симића, »опомене, да и он своје послове тачно врши, иако је он један од највернијих робова султанових, а при томе у свему способан«.

Докле се мислило да је Гарашанин био прва и последња жртва, која се подноси потреби да се одрже добри одношаји са покровитељским двором, дотле је све ћутало; ну кад руски конзул заиште нове жртве, тражећи да се збаце још неки чиновници, политички пријатељи Гарашанинови, онда, после првога изненађења, наступи у Београду тренутак прикупљања и отпора; онда се тек опази, колико је поступак Русије немило дирнуо осећања независности и поноса народнога. Државни савет преда кнезу адресу са потписом свога председника, најоданијег приврженика руског (20 марта, 1853). У њој је законодавно тело земаљско поднело кнезу уверење своје оданости и чврсто стало на браник земаљских права. Државни је савет изјавио кнезу да би, при тужним и изванредним догађајима који се врше у недрю отачанствене владе, погрешно противу сво-

је најсветије дужности кад не би подигао свој глас у одбрану народних права. Удаљење Гарашанина са положаја, у коме се он одликовао толиким изванредним својствима, учинило је на савет болан утисак; међутим је савет себи ласкао надањем да би ова жртва могла осигурати да се одрже и развију повољни одношаји између владе српске и покровитељског двора, те би се тако овај осетни губитак ослабио и накнадио другим користима. Ну савет је са сажаљењем дознао од свога председника да је руски ген. консул представио кнезу друге нове захтеве, који очевидно вређају и газе устав и права народна, и који ће, по томе, учинити на све Србе најтужнији утисак. Најодабранијим речма куртоазије изражавајући своје поверење у старање кнежево о правима која је српски народ стекао са толиким жртвама, савет изјављује колико би народ српски био увређен у својим законитим осећањима и у своме достојанству, кад би његова влада попустила и подлегла у поштовању и одбрани оних права на којима је основано политичко биће наше отаџбине. Он је уверен да ће се предузети мере за њихову одбрану, па зато и не предлаже никаква средства за расправу ових изванредних тегоба, но даје само израза уверењу да је највећа потреба да се бране устав и права народна, и да је он готов да у кругу своје власти једнодушно потпомаже кнеза на томе путу, уверен, уосталом, да су то жеље и осећања и целог народа српског. У исто време, он се нада да ће и високи дворови »суверенски« и заштитнички имати праведних обзира на народ српски и на одржање оних права која су му, великодушношћу првога а посредовањем другога, дарована, утврђена и подигнута на ону тачку на којој се сада, на срећу Србије, налазе.

Цео овај акат дише најчистијим осећањима патриотизма; он служи на част српској олигархији онога времена, а не мање и на хвалу перу из кога је потекао. Адреса, предата јавности пу-

тем стране штампе, одјекнула је најповољније по целој Европи, те дала прилику свету да се увери да се Србија знала и зауставити на путу попуштања кад то више нису искали животни интереси државни.

Ове утиске поткрепио је и одговор којим је кнез (23 марта) изјавио државноме савету своју сагласност са његовим погледима и осећањима, и изразио му да је срећан што га тако патриотски савет окружава, надајући се отуда сигурнијем и извеснијем успеху за заједничку ствар

После ових неприлика *изгледало је* да је у највишим круговима завладало уверење о потреби слоге и заједничке смотрености у критичним данима, који су свакога тренутка могли изненада донети Србији највеће опасности. Ну тај изглед као да није био основан; та слога није се и на делу показала, нити је заједница дугога века била. Шта више, према даљем развоју ствари, оправдано је веровање да је и сама адреса саветска више намењена била спољашњем ефекту, но унутрашњем осећању и убеђењу. То стање може, уосталом, и да се разуме. Силни валови заплускивали су границе наше земље, бацајући је од једне обале другој. Није чудо што је тој судбини изложен био лаки и немоћни чун српски, кад видимо да се, под тим ветровима, крхају и ломе и тешки бродови и највећих држава европских. Укрштавајући се у подунавским кнежевинама, борба ових елемената није могла пролазити а да из темеља не потресе и унутрашње одношаје ових земаља. Како је руска војска ушла у Влашку и Молдавију, румунски кнезови напустили су своје престоле, па и своје отаџбине. Изгледало је као да боља судбина не чекаше ни кнеза Србије.

Зна се како је, после преврата од 1842, Русија узела била у нарочиту заштиту кнеза Михаила; видели смо како је кнез Александар тражио у заједници са Аустријом за себе заштиту, кад су се, у време српскога покрета од 1848, Обреновићи приближили границама Србије. Томе

сличан приказ понављао се и овај пут. Земља је знала симпатије Карађорђевићеве за Аустрију; она није веровала да ће се он штети у овим догађајима придружити Русији, а од заједнице са њом замишљали су Срби, расејани по свима својим крајевима, највеће користи за српство уопште, а за Србију напосе.

То је расположење јако отежало положај кнежев. Чим је кнез Менчиков приспео у Цариград, оживела је српска идеја, али су оживеле и наде свију противника тадашње владавине у Србији. Као што се види из једнога писма, које је (19 маја 1853) писао Книћанин Алекси Симићу, највеће приврженике кнежеве обузела је била бојазан да Русија може толико у Цариграду успети да Карађорђевића и његову владу збаци једним ферманом, који би у Порте израдила. Противници кнежеви тражили су да се користе тегобама његовога положаја.

Око Вучића били су се груписали сви противни елементи, а поглавито Обреновићевци, који, иако му нису веровали, налазили су рачуна да иду под заставу старог превратника. Ситуација је морала бити врло озбиљна, кад је, после једанаест година свога ћутања у егзилу, и Михаило Обреновић, нашао за нужно да подигне глас свој. Био се, наиме, пронео говор да он спрема буну у Србији; да ће, кад се поврати на владу, да наплати из народне касе, као и из имања својих противника, не само своју цивилисту, но и плату свију бивших чиновника за свих једанаест прошлих година; најпосле, да он тежи за осветом, да ће протеривати и гонити оне који су били његови противници. Ови говори, несасгласни са карактером кнеза Михаила и са мишљењем које је владало о њему, могли су се изродити само у несигурној тадашњој ситуацији. Да њих оповргне, кнез Михаило управи (2 јула 1853) свима државним саветницима писмо, којим је све три тачке једну за другом снажним раз-

лозима обарао. Кнез вели да је искусио тегобе кнезовања и владања; да познаје терете и бриге онога сјајног положаја; сишао је са тога места, истина нагнат силом околности, али је добио прилику да се боље изобрази, свет и људе боље да позна; добио је мир и спокојство приватнога живота, у коме сада живи као слободан и независан човек, без икакве оскудице, без бриге, без страха, у одличном кругу признат, примљен и поштован, и не сасвим бескористан за своје сународнике. И као што познаје прво своје стање, истина сјајно али теретно, немирно и непостојано, па и *ојасно*, које је оставио, тако исто сада не жели да оставља своје садашње срећно стање, *нећо би то учинио само по дужности и вољи народа* и у корист отаџбине, којој је он син, члан, пријатељ и у некоме погледу и дужник. Неће он преко лешина браће своје да се пење на престо српски, већ ако би било суђено, рад би био да због доласка његова нико не заплаче, него свак да му се обрадује. Кнез протестује живим речма противу гласова који му подмећу лакомост за цивилистом: он и сада чини жртве на корисна по народ дела, а у случају повратка свога у Србију он би још и од своје цивилисте трошио на народне потребе, које би се иначе из народне касе морале подмиривати. Најпосле, одбијајући од себе осветољубиве намере, кнез изјављује да унутрашња политика за Србију може бити само политика помирења, која захтева да се личним непријатељима опрости; да се прошлост многима непријатна заглади, заборава; да се способни и честити чиновници *мали и велики*, ма којој они личној странци били наклоњени, при промени кнеза владоца на својим местима оставе; да се задрже или потврде све корисне уредбе, а нарочито да се задржи, не речма, но у истини и делу, и сâм устав, овај темељ јавнога живота Србије, пошто се њиме јамачно може добро владати и земаљски напредак постићи, само кад се уме и хоће.

Овај корак кнеза Михаила имао је великога учина (дејства); он је незадовољне елементе охрабрио, многе противнике династије Обреновића умирио и обезбедио, а по гдекога од њих и коначно разоружао. Све је приносило да се духови узбуркају; Србија је изгледала као да је на прагу новогa преврата.

Ово је стање ствари јако узнемиривало Аустрију. Њој би преврат у Србији донео и губитак једнога кнеза пријатеља, и опасност да се на њеној најближој граници изроде немири, који би се могли у онако запаљивим приликама раширити по областима турске царевине. Русија, која је у почетку кризе рачунала на оружану сарадњу или бар на благонаклону неутралност Аустрије, осећала је потребу да је успокоји о искренности своје политике. У том смеру она одлучи да пошаље у Србију Фонтонa, саветника свога посланства у Бечу. Фонтон је имао налог да својим понашањем растури неповерење које је у Србији постојало противу руских консула оптужених да се понашају охоло према влади српској и да стоје у тајним одношајима са великашима и странкама, које су према кнезу непријатељски расположене. Фонтон је имао поновити да Русија може само добра Србији желети; да јој жели благостање основано на њеном унутрашњем спокојству и поштовању уговора, без револуционих елемената и без новачења неподесних са стањем образованости и политичним положајем земље. Он је нарочито имао да сузбија револуциону пропаганду, која, одбијена од Запада, наваљиваше Истоку, да ту изазове заплет који би годιο њеним превратним плановима. Руски изасланик имао је да уђе у тесну везу са аустријским претставником. Он је био носилац писма у коме је руски државни канцелар уверавао кнеза да Русија неће никада тражити од народа српскога ни услуга ни жртава каквих; али да она неће ни трпети да Србија, под заклоном

своје грађанске независности, постане огњиште револуције које би узнемиривало сигурност суседних држава.

Упутства су била удешена у договору са Аустријом, која је у истоме духу издала налоге своје генералноме консулу у Београду. Шта више, Жомини уверава да је руска влада изјавила аустријској да је готова да, у договору са њом, и заузме кнежевину, ако би се потреба појавила⁵⁰⁾.

Долазак Фонтонов у Београд (у почетку августа) произвео је највећу узрујаност. Руски је изасланик нашао кнеза убеђена да Русија хоће да га се отресе, а народ уверен да Русија хоће да га жртвује Аустрији. Опозиција је опет очекивала да руски изасланик долази да ради да се кнез збаци. Ну сад настане опште изненађење, кад Фонтон изјави да Русија нигде не потпомаже револуцију, па поче живо радити да измири кнеза са првацима и са народом. Сад тек поче влада званично опровргавати гласове, који су се све дотле проносили, да је она у негодовању код покровитељског двора, да је у земљи преовладало незадовољство, и да је кнезу Русија поручила да дâ оставку. Влада је уверавала да је стање политичких одношаја Србије са Портом повољно, са Аустријом да се све повољније развија, а од стране покровитељскога двора, да је влада, последњих дана, обрадована и усређена и новим уверењима благовољена и милостиве наклоности како према кнезу и влади, тако и према свему народу нашем⁵¹⁾.

Ствари не остану ни на томе. Фонтон пође и по унутрашњости Србије, свуда дочекиван са оном сјајношћу коју су наши стари чиновници свагда знали вешто да изнесу на позорницу, кад би год влада имала потребу да кога одличног

⁵⁰⁾ Etude diplomatique etc. t. I. p. 488.

⁵¹⁾ Српске Новине за 1853 бр. 89.

странца придобије. Кренувши се 12 августа Фонтон је ишао преко Смедерева, Пожаревца, Свилајинца, Манасије у Раваницу за вел. Госпођу, па оданде преко Ћуприје, Јагодине и Крагујевца, вратио се у Београд. На дочек изводиле су му власти многи народ, а уз пут пратило га је по 300 до 400 наоружаних коњаника. Његов пратилац примећује да је Фонтон на овај дочек много полагао и држао да је у нас Бог зна каква убојна сила и да је цео народ наоружан⁵²). Фонтон је уз пут говорио народу како император љуби Србе и њиховога кнеза; препоручивао је слогу и поштовање власти. »Ја сам, говорио је он, пролазећи кроз округе београдски и крагујевачки, ја сам познао ваше окружне начелнике и капетане: то су људи добри и врсни; слушајте их, и они ће вас извести на добар пут. Не слушајте оне који нам шапућу на ухо; то су зли људи, који имају рђаву намеру, и ти не говоре истину. Ко хоће истину да каже, нека говори јасно *ваше је данашње стање тако, да ћа нема никакав народ у Европи, па се старајте да то стање уживате у љубави и слози, а раздором и неслојом да ћа не изгубите*«⁵³). Овим говорима Фонтоновим најјасније се обележио положај који је руска влада према унутрашњим одношajима Србије заузела; она је опозицију, заједно са Вучићем, трепутно сасвим напустила.

Односно спољашњих питања, Фонтон је у званичним круговима српским препоручивао предусретљиво понашање према Аустрији, са којом руска влада дели потпуно мисли у погледу на европску револуцију. У главном питању, које је владало европским положајем, он је саветовао да Србија остане на миру, али је испод руке препоручивао да се спрема и оружа.

⁵²) Биографија Ат. Николића. Рукопис у архиви »Српскога Ученог Друштва«.

⁵³) Српске Новине за 1853, бр. 97.

Мисијом Фонтоновом знатно се поправио унутрашњи положај Србије, а побољшали су се и њени спољашњи одношаји. Осећање опште несигурности уступило је места поуздању и умирењу духова унутра, а поверењу с поља. Било је суђено да Русија по други пут изведе владавину од 1842 из опаснога положаја, најпре у бурама европске револуције од 1848, па сад у приликама још критичнијим великога источног заплета. Колико је влада српска потребу ове заштите руске дубоко осећала, колико је она Русији била захвална, открива и нехотице званични орган, њен, који свагда, кад говори о Фонтону, говори тоном врло понизним и ласкавим.

Кнез је био од стране Русије потпуно умирен; он је писао канцелару и захвалио му је живим уверењем оданости, изразивши и своју готовост да саветима царске владе слеђује. А у Цариград је писано да се из савета Фонтонових може с поузданошћу извести да Русија искрено жели мира. И Порта, успокојена, одустане од намере коју је имала, да пошље војску на српску границу. Што је нешто војске било на вишеградском мосту и другим неким тачкама на босанској граници, велики је везир објаснио српској влади да се чини једино ради чувања граница, препоручивши Изед-паши, заповеднику београдске тврђаве, (који је 10 окт. заменио Бесим-пашу) да увери кнеза да Порта не само што нема ништа противу њега, него још да жели да његова владавина буде срећна и стална. Само је у Видину остала јака посада, која се ту, још са самога почетка кризе, држала због руске војске у Румунији. Са те стране било је више пута опасности да Срби дођу у сукоб са турском војском. Башибозуци су већ распитивали за имућније куће на српској обали реке, у намери да их пљачкају, па би сукоб у онако критичним приликама био неизбежан. Ну Сами-паша, гувернер видински, оцењујући разлоге које му је српска

влада давала преко кнежевога првог ађутанта, пуковника Живка Давидовића, одустане од намере, коју је имао, да поставља страже дуж Тимока.

Фонто^н је био исправио одношаје Србије према Русији и Аустрији, а Пор^{та} је на српској граници напустила свој положај што прети; ну у време великих догађаја међународни се одношаји врло често мењају. Како је руско-турски заплет постао озбиљан, та озбиљност није могла а да се не пренесе и на положај Србије, јер је Пор^{та} мислила на начине којима би Србију учинила безопасном. Мислило се да Пор^{та} ласка Србији и да јој даје разна обећања да је лакше успава, а права да јој је намера да појача своје градске посаде у Србији, па, с помоћу ове војске, да заузме још неке стратегијске тачке, које би је поставиле у стање да Србији диктује све што хоће, па да је и под своју непосредну власт поврати; западне пак силе да је на то још и подстрекавају. Руски државни канцелар, гроф Несселроде, стављао је кнезу српском пред очи све те мутне изгледе у нарочитом писму, и препоручивао му највећу смотреност и енергију, како би од Србије отклонио опасности које јој се спремају. Руси су саветовали српској влади да се турска војска не пушта у Србију, ни под каквим изговором, па ни за само попуњавање градских гарнизона.

Све су прилике заповеднички налагале Србији дужност да се оруж^а. И она је то почела чинити још и пре Фонтонових савета. Чим се потреба појавила, влада је изјавила у Цариграду да ће, у случају рата између Русије и Турске, остати неутрална, али и да хоће да се оруж^а, како би била у стању да се противи свачијој војсци која би границу српску прекорачила.

У томе смеру састављена је била једна војничка комисија, која је поделила Србију на војне округе, одредила им војна средишта, пописала број војника и предложила команданте. Виши

официри обилазили су границу и проучавали је, али се спрва све у тишини радило.

У тежњи да земљу наоружа, српска је влада учинила и један корак који се тешко даје објаснити. Одношаји према Аустрији били су поремећени још преко лета 1853 год. Из изјаве, коју српска влада шиље Порти, види се да је међусобно неповерење између Аустрије и Србије завладало наскоро по одласку Фонтонову из Србије: Аустрија открива намере да поседне Србију, влада се српска ограђује, и у томе смислу шиље изјаве Порти. Не мора ли нас изненадити, кад, у томе стању ствари, налазимо да се влада српска обраћа Аустрији и тражи да од ње купи оружја? И заиста 5 октобра (1853) пише српски министар спољашњих послова аустријскоме ген. консулу да би влада српска имала потребу да купи од аустријске владе 10.000 пушака и три батерије топова. Пуковник Радосављевић одговори (8 новембра) да би влада аустријска била вољна да намири ову жељу српске владе са смотреношћу коју иште развитак озбиљних догађаја на Истоку. Нужно је, дакле, да се влада српска изјасни да има поверења у намере царске владе и да је са те стране спокојна, јер ма да су саветници кнежеви више пута давали царској влади уверења о томе, опет при једној скорашњој прилици, кад је царска влада предузела неке војне мере потребне само да се одржи јавни мир, влада српска показала је неповерење у лојалност намера аустријске владе, која је била у праву да очекује од Србије понашање сасвим противно.

Осим тога захтева аустријска влада да српски министар спољашњих послова да прецизну и писмену изјаву да влада српска неће никојим начином узети учешћа у рату, који се води између Русије и Отоманске Порте, но да ће остати у стању и положају, у коме се сада налази, и да нарочито неће употребљавати захтевано оружје да постигне смерове непријатељске ни противу

Аустрије, ни противу силе сузерене, ни противу силе покровитељке. Захтевано оружје употребљено би се једино на одржање унутрашњег мира, и да се очува *status quo* од сваког напада и сваке повреде. Најпосле, влада српска имала би да се изјасни на исти прецизни и формални начин, да не само неће узети никаквога учешћа у предузецима које би револуционари могли против Аустрије покушати, но да ће се још трудити да свима могућим средствима удаљи од кнежевине политичке бегунце и људе незадовољне, и да ради противу њих, ако би они напали на земљиште српско или на земљиште аустријско.

Што се тиче захтеваних батерија, аустријска влада тражила је објашњења о узроцима са којих Србија тако велики број топова тражи, кад се зна да је тополивница у Крагујевцу почела да даје повољне резултате тако да може фабриковати знатан број топова.

Разуме се да је овај корак остао без свакога резултата. Ми га не можемо ни сматрати као озбиљан, но више као маневру којом су се хтела опипати права расположења Аустрије, која, иако су могла бити позната Русији, за Србију су још била нејасна. Природно је веровати да српској влади нису могли ни бити познати преговори које су водиле Аустрија и Русија, а они нису ни тренутка силазили са дневнога реда, често захватајући дубоко у судбину Србије. Положај Аустрије у овој кризи био је за нас, био је и за саму Русију, меродаван, Ниједан корак Србије, ниједна важнија одлука Русије, не би се могла разумети, док се не би потражило објашњење у понашању или у смеровима Аустрије.

Чим је цар Никола закључио да заузме румунске кнежевине, он је своју намеру обзнанио свима великим силама. Према Аустрији ишао је он још и даље. Своме посланику код бечког

двора, барону Мајендорфу, који се враћао на своје опредељење у Беч, он је наложио да поднесе цару Фрањи Јосифу план заједничке радње у кризи која је предстојала. По томе плану, Аустрија би понудила у Цариграду своје услуге (*ses bons offices*) како би склонила Порту да прими ноту кнеза Менчикова. Ако би Porta понуду одбила, Аустрија би обзнанила јавно своју искрену *сурадњу*, а у томе смеру послала би на своју границу један корпус војске. Ако, уз поседнуће румунских кнежевина руском војском, аустријска изјава не би донела повољнога плода, Аустрија би приступила и принудним мерама, *поседнувши својом војском Србију, Босну и Херцеговину*⁵⁴).

Ови су предлози били изложени у једноме ручном писму цара Николе и у једном меморандуму. Перспектива која се отварала Србији била је врло мутна. Аустрија се бојала да Русија нема сакривених смерова да разруши турску царевину, коју је Аустрија желела да одржи; јер је гроф Буол признавао отворено да *слабост* отоманске царевине најбоље годи и политичним и трговинским интересима Аустрије. Она се бојала словенскога, управо српскога покрета на својој граници, а Русија се трудила да је успокоји, па јој је, противу те бојазни, пружала материјалну гаранتيју, нудећи је поседнућем српских предела у Турској.

Данас је већ изван сваке сумње да цар Никола није тада смерао да изазове рат, нити је за њ био спреман; он је био далеко од тога да из мисије кнеза Менчикова тако озбиљан заплет очекује. Он је ушао у рат противу своје воље, а кад се једном већ заплео, он је морао правити уступке, и што је заплет бивао већи, веће су биле и жртве које је он морао на

⁵⁴) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée t. I. p. 202.

себе да прима; данас је морао да подноси понуду једној сили, која је на Истоку Русији супарница, да може посетити земље које је Русија својим жртвама помогла подићи са смером да у њима противу те исте силе створи себи наслона и потпоре; сутра опет морала је да подноси жртве нове, које су се најпосле свршиле ампутацијом њезиних властитих земаља, губитком једнога дела Бесарабије. Ну кад је Русија ове предлоге чинила, она је, у исти мах, давала Србији савете који су смерали на то да је сачувају од аустријске окупације. Гроф Орлов говорио је у Бечу српском заступнику Алекси Јанковићу (на крају јануара 1854) »да је намера Русије та, да се Србија не компромитује пре нешто што буде у извесности да она своје садашње стање може побољшати. Русија неће да Србија изађе из свога неутралнога положаја и да чини какве жртве, а да не добије што више нешто што има. За ово што Србија већ има, не треба ништа друго да чини но да остане у законом и неутралном свом положају и према Порти и према Русији, и да се стара да Аустрију увери о својој неутралности како да је тиме у пријатељству с њом себе одржи; јер Аустрија уверава да неће ништа противу Србије чинити докле год она мирна и неутрална остане«⁵⁵).

Предлози руски нису нашли одзива у Бечу. Гроф Буол пристаје да посредује у Цариграду, али не пристаје да прими икакву ширу обавезу, бојећи се да би се оружаним аустријским посредовањем источна криза само раширила. А цар Фрањо Јосиф био је предлозима руским управо поплашен. Он је налазио да би војничко поседнуће Србије, Босне и Херцеговине било неизазван напад на Турску, и да би такав корак дао Француској изговора, који она очекује, да се баци на Белгију и на Италију. Битно питање које је овом приликом владало политиком аустријскога

⁵⁵) Писмо Алексе Јанковића из Беча од 1 фебр. 1854.

кабинета, било је питање о револуцији која би, по царском нахођењу, могла да искрсне из сваког озбиљнијег заплета. Зато је цар Фрањо Јосиф у своме одговору, уверавао цара Николу да ће Аустрија учинити највише услуге Русији ако уздржи револуцију да не плане, а то ће она најсигурније постићи ако и сама не уђе у рат⁵⁶).

После догађаја код Синопе (18 нов. 1853), кад су западне силе заузеле према Русији одсуднији, скоро непријатељски положај, цар Никола учини кораке да изведе начисто своје одношаје према Аустрији и Немачкој. Он је од њих тражио строгу неутралност, која би се утврдила нарочитим актом на овим основима: 1) обадве државе, Аустрија и Немачка, одбијале би, по потреби, и оружјем сваки напад који би смерао на то да их изведе из њихове неутралности; 2) у случају напада на области немачкога савеза, и Русија и њене две савезнице сматрале би такав напад као да је учињен на њихове властите области; и 3) ако би рат донео собом ма какву промену у стању Турске, Русија се обавезује да не закључује никакве погодбе са поморским силама докле се не би претходно споразумела са својим савезницима.

Гроф Орлов, царев ађутант, однео је (јануара 1854) ове предлоге у Беч, а барон Будберг, руски посланик, имао је да их заступа у Берлину. У исто време носио је Орлов у Беч основе на којима би се могао повратити мир између Русије и Турске. У реду ових основа стајао је на првом месту предлог да се *потврде сви уговори који се тичу кнежевина (румунских) и Србије*. Обе су ове мисије населе. Основе мира одбије бечка конференција, која се беше, одмах у почетку заплета, састала из представника четири велике силе (Француске, Енглеске, Пруске и Аустрије) да покушава измирење завађених држава. Што се пак тиче специјалних преговора руских са Аустријом

и Пруском, берлински кабинет не пристане да прими на себе никакву обавезу неутралности, али краљ пруски изјави да се он ни у коме случају неће дати навести на рат противу Русије. Бечки кабинет одговори да не само што не може примити на себе никакву обавезу неутралности, но још дода да ће цар Фрањо Јосиф држати рачуна само од интереса своје царевине. У исто доба обзнани бечка влада Русији да ће да пошље војску на своју (јужну) границу. Тиме је хтела Аустрија делом да покаже да она не сме да уђе у заједницу са Русијом ни у којем облику⁵⁷⁾.

Докле је Аустрија предузимала мере да се војском огради од сваког покрета српског, мислила је и Порта како би се са српске стране обезбедила. Она је наишла на срећније планове од аустријских, на планове који су Србију могли успокојити, а да противу Порте не изазову никакве раздражености, као што ју је изазвала Аустрија својом опсервационом војском. Чим је Порта била загазила у рат са Русијом, њу је саветовао лорд Ретклиф да једним самосталним актом, по својој властитој побуди, потврди све повластице које су уживали њени хришћани било на основу султанских хатишерифа, било на основу уговора закључених са европским силама. Савет је био мудар; он је био намењен да умири хришћане после прекида уговорâ закључених са Русијом. На тим су се уговорима, у неколико, и оснивале хришћанске повластице, које, изгубивши своју основу, могаху се сад у толико сматрати и као пропале. Та бојазна могла је нарочито обузимати подунавске кнежевине, а напосе Србију, којој је међународно биће и потицало из руско-турских трактата. Потреба да се Србија успокоји, показивала се у толико јача што је француски генерални консул Сегир у владиним круговима српским несмотрено твр-

⁵⁷⁾ Etude diplomatique etc. I. p. 250—251.

дио да су, укинућем руско-турских трактата, пали сви основи јавнога права Србије, и да их султан може у свако доба опозвати. Ма да разлог Сегиров није био довољан да Србија изгуби своје политичко биће, јер она имађаше основних хатишерифа које јој је султан непосредно издао, па их без вероломства не би могао опозвати, ипак су претње францускога консула влади српској бригу задавале. Те је претње Сегир чешће понављао, али кад се уверио и од Срба, својих политичних пријатеља, који су Западу нагињали, да би у томе случају Србија пристала уз Русију, онда се он предомислио. Он је одмах писао у Цариград своме посланику да се мисао о потврди повластица турских хришћанских поданика распростре засебним ферманом и на повластице које Србија ужива. Ту идеју поткрепи код своје владе и паша, заповедник београдске тврђаве.

Порта прихвати журно Сегирову мисао, и већ се у почетку децембра знало у Београду за готовост Портину да се тој мисли одзове. Ну ту се појави као сметња руски консул. Приспев у Београд у почетку октобра, да заузме место умрлога (5 јула) Туманског, Мухин се био одмах у новембру, на захтев пашин, склонио у Земун, пошто је заставу своју ноћу са консулата скинуо, а пред полазак писао (11 новем.) Изет-паши да он, не желећи отежавати положаја влади српској, оставља Београд, али да, и без обзира на ову одлуку, не губи из вида старање које император, његов господар, има о српскоме народу, па, по сили наложене му дужности, да води бригу о чувању права и повластица којима је цар обезбедио ову земљу, протестује најживље против сваке повреде, која би се могла нанети правима и повластицама Србије за време докле царски агент буде из Београда одсуствовао. Мухин је затим јавио и српској влади за свој одлазак, па јој доставио и препис свога протеста,

изразив уверење да ће у њему и влада и народ српски наћи новог доказа о старању које држава покровитељка не престаје да указује Србији у свако време.

Станивши се у Земуну, Мухин је отуда сваки дан прелазео у Београд са аустријским пасошем, а кнез, бојећи се да га руски консул својим честим доласцима не компромитује, укло- нио се у Крагујевац. У отсуству кнежеву, Му- хин се упињао да докаже влади српској да она не треба да прими ферман, као излишан и ште- тан. Ако би га примила, Србија би прекинула везе које је вежу за Русију; поставила би Ру- сију у положај да не поштује њене неутралности, и изазвала би незадовољство у народу који хоће да се отресе Турака, а не да прима њихова обе- ћања која немају руске гаранције. Ну као да је Мухин развијао више ревности него што је ње- гова влада желела. Руски посланик у Бечу, Ма- јендорф, који је на ствари свагда са више тачке гледао, не само да се није показивао противан ферману, него још и мудру резерву наговешта- вао уз коју ферман да се прими, а његове незгоде да се избегну. Он је саветовао Алекси Јанко- вићу, који је (15 јануара 1854) у Беч стигао да заступа српске интересе, да би влада српска могла примити ферман као потврду земаљских повластица; али, у одговору своме, она би се позвала на старе фермане што служе за основу овим повластицама, а нарочито на оне који од- ређују излазак Турака из Србије. У исто време изразило би се јасно да *ће Србија и унајпредак сма- трати све те фермане као основу својих њрава*. По објашњењу, које је Фонтон давао српскоме за- ступнику у Бечу, ова резерва имала би да послужи Русији да изради коначни излазак Турака из Ср- бије; јер ако би се руска размирица са турском на миран начин свршила, цар би, за такав случај, између осталих услова положио Порти и тај да се повластице Влашке, Молдавије и Србије по-

тврде, и да се неизвршени хатишерифи о Србији у њуној мери изврше⁵⁸⁾.

С друге стране опет, Аустрија је наваљивала да се ферман безусловно прими. Њен министар, гроф Буол, говорио је Алекси Јанковићу да ферман не само што не дира у српска права, но ни покровитељство Русије над Србијом не одбацује. »Ми смо, говорио је Буол, у пријатељству са Русијом, али нећемо никада трпети да Србија постане руска провинција, или да руским окупацијама падне у сиротињу, као што су пале Молдавија и Влашка. Нема сумње да то ни ви сами не желите, али ви тражите своје увећање и своју независност, па сте вољни да слушате руска ласкања да бисте то постигли; но ви ћете се преварити. Ако исход рата буде срећан, он ће само Русији бити од користи, као што сведоче Молдавија и Влашка које је Русија обмањивала сличним обећањима у свима својим ратовима, па их свагда тако изнурене остављала да се управо не зна шта су«⁵⁹⁾.

Око српскога кнеза водила се жестока борба да ли да се ферман прими. Кнежев први министар, Алекса Симић, био је прилично склон да га не прими; још отвореније потпомагали су то мишљење они који су јаче од њега нагињали Русији. Напротив, они који су се наслањали на Запад, као и сви независни елементи, били су за ферман, докле најпосле Книћанин, који је тога ради из Крагујевца у Београд дошао, није пресекао борбу. Његово чисто патриотско мишљење, слободно од сваке скривене замисли, сводило се на то да би била махнитост одбацити ферман, који потврђује права земаљска. И он надвлада.

Порта да би своме кораку дала неки карактер европске гаранције, нотификује посланствима четири велике силе своју намеру (16 дек. 1853). Она се трудила да их увери да се свагда старала да се како стара права Влашке и Молдавије, тако и

⁵⁸⁾ Писмо А. Јанковића из Беча од 21 јануара 1854.

⁵⁹⁾ Писмо Алекса Јанковића од 18 јануара 1854.

она права која Србија сада ужива у целини одрже. И ма да су се поводом рата, који се изродио између Русије и високога девлета, пореметили њихови трактати, Porta држи да је њена искрена намера мноћо снажнија од таквих трактата. Она сматра ове три провинције као саставне делове османске царевине, па обзнањује силама да је одлучила да се њихова права у првобитноме облику одрже.

15 јануара 1854 дође Етем-паша са ферманом царским у Београд, дочекан врло ласкаво од стране владине, а хладно од народа. Обнародовање фермана извршило се (22 јануара) у кнежевом двору најсвечанијим начином. Етем-паша возио се из града на дворским колима; пред њим је корачало једно одељење турске војске са својом музиком на челу, а за њим долазила је сјајна, многобројна свита. Пред двором очекивала је царскога посланика упарађена српска војска, у дворској су га авлији дочекале депутације од стране власти, свештенства и грађанства, а пред вратима дворским предусрео га је сâм кнез са Изет-пашом, заповедником београдске тврђаве, са својим првим министром и са митрополитом. Примивши ферман из руку царскога посланика, кнез спроведе пашу у своју дворану, где ферман буде прочитан најпре на турском, па за тим на српском језику. Сад у »име народа« изјави митрополит царскоме посланику захвалност на царској милости, и изговори молитву за дугоданство султаново, на што су се одзивали топови са Врачара и са града, а упарађене војске, и српска и турска, поздрављале кнеза и паше на балкону дворском.

Ништа, ништа није изостало у овој свечаној појави, што је Етем-паша налазио за потребно да понизи Србију, да јој удари на чело видљиви печат њене васалске потчињености, а да узвиси сјај и углед сузеренов.

Ферман, издат последњих дана месеца декембра 1853 (на крају месеца ребул-евела 1278), гласио је у суштини да султан сматра државне повластице Србије, Влашке и Молдавије као по-

седицу постојаних начела, сталне системе своје, и као питање достојанства за в. Порту, која их је и установила. Његова је тврда суверенска намера да се од њих не само ништа не откине, но да се становницима тих провинција дају и нови знаци његових суверенских и благонаклоних начела у оној мери, у којој му они буду своју верност указивали, а прилике се његовој намери покажу наклоне⁶⁰⁾.

⁶⁰⁾ Званични превод гласи овако:

»Ја сам свакад имао старање да се преимућства установљена односно унутрашњег управљања књажевства Србије, Влашке и Молдавије, састављајућих вештествене части мога царства, без прекидања набљудавају, и то иде до тога степена, да, при свем том што су због рата појавившег се између мог царства и Русије, трактати између ове две државе закључени, престали сушествовати, старање моје блистателне Порте служи за снажно јемство одржања благостања и спокојства мојих верних поданика. Како усталом обдржавање подобних установљених преимућства јесте једна постојана система, и како се то тиче достојанства моје блистателне Порте, која их је установила, и то је моја тврда и искрена суверенска намера, обдржавати сушествујућа преимућства ових трију провинција, и не само не откидати од њих ни најмању част, по напротив, водећи највеће старање о њиховом потпуном набљудавању, моја је суверенска воља, давати житељима речених провинција, по мери како они буду од сад показивали верност којом су одушевљени, и како обстојатељства буду томе благонаклона, нове знаке мојих суверенских и благонаклоних начела.

Следователно, овај царски налог, произишавши из мога дивана, и украшен мојим собственим царским натписом, шаље се на тај конач, да се обнародује и даде на знање свима, да је тврдо решење моје блистателне Порте потврдити, као што се надстојећим и потврђују, онако како сушествују, преимућства Србије, државама мојим принадежеће.

Кад ти приспе овај мој царски налог, ти ћеш достатчно извести кога надлежи о природи ових мојих заповести и ове моје суверенске воље, и сходно твојој дужности, ти ћеш употребити сва твоја старања, и чинити све што ти је могуће, за осигурати у свакој прилици благостање ових предела, као и мир и спокојство житеља и мојих поданика, које је један врло важан предмет, и ти ћеш чинити све што ти је могуће, за дати доказатељства мудрости и верности.

Имај ово за разумјено, и веруј благородном знаку, којим је украшен овај ферман, проистекши при концу месеца ребул-евела, године хиљаду две стотине седамдесете (последњих дана децембра 1853).

Кнез је благодарио султану и писмено преко Етем-паше (26 јануара); он је, у своме одговору, потсећао на старе фермане (од 1829, 1830, 1833 и 1838), али је дао слабога израза оној резерви коју је препоручивао Мајендорф. У исто време и државни савет одазвао се кнезу (29 јан.) на учињено му саопштење о ферману, у духу сагласности и са осећањима захвалности према султану. По унутрашњости земље био је ферман обнародован не мање свечаним начином; међутим се расписом обзнанило народу да се султановим ферманом нимало не мења положај Србије, нити се мењају њене везе са Русијом. Ово је објашњење смерало да задовољи колико Русију толико не мање и народ, који је са својим симпатијама уз њу безусловно пристајао.

По свршетку своје мисије вратио се Етем-паша у Цариград преко Алексинца. Он је по унутрашњости Србије био дочекан свуда оном званичном предусретљивошћу којом је био приман и Фонтон. Шта више, нису изостајали ни званични усклици: »живео султан!« — онако исто, као што је био предусретан Фонтон са усклицима »живео цар!«. Тако је тежак био положај Србије да се она морала свуда повијати као слаба трска међу силним ветровима.

Одношаји Србије према Порти били су постављени на најповерљивију основу. Велики везир, Мустафа Најли паша, честитао је кнезу (16 марта), што је толико угадио султану да је овај био усхићен колико изразима оданости и признајелности, које му је он, са својим државним саветом, поднео, толико и начином којим је царски ферман обнародован.

Ну са овим питањем није био исцрпен сав низ искушења кроз које је имала да прође Србија у оним бурним годинама; њу су чекале нове, озбиљне неприлике.

У операционом плану руском Србија је, по своме географском положају, заузимала врло ва-

жно место. Била су три главна војна плана. Маршал Паскијевић и генерал Жомини изјаснили су се да се на Цариград може ићи или с Бечом, или преко Беча. Ну као што је било јасно да се Аустрија неће придружити Русији, то је први план одмах с почетка и пао. За други случај, генерали су доказивали да се Аустрија не би могла одупирати руским операцијама, а на први знак рускога непријатељства противу Аустрије да би се Угарска побунила, пошто су се већ неки официри мађарски од 1848 нудили да ступе у руску војску; војска и аристократија да се отворено изражавају за Русију; Словени аустријски да прате са одушевљењем и симпатијом хришћански покрет у Турској; граничарске регimente да су тако расположене да се Аустрија никад не би смела усудити да њихово оружје окрене противу хришћана; да војници и официри често пребегавају Русима, тако да је влада аустријска, под изговором да се појача у Ломбардији, словенске регimente слала у Италију, а њих замењивала на граници региментама италијанским.

Као што се на први поглед види, цео план који би хтео Русију да води преко Беча у Цариград, основан је био на претпоставкама које, није вероватно, да би се у својим битнијим деловима оствариле. Са тога је државни канцелар, обарајући овај смели план, и изјавио цару, у нарочитом мемоару, да је све учињено што је част Русије искала, али да њој ни част не може налагати да се она у бездан стропошта (*se précipiter dans abîme sans fond*).

Остао је трећи операциони план. Пошто је Запад устао био отворено против Русије, пошто је он имао Црно Море у својим рукама, а Аустрија заузимала сумњив положај, то се више није могло мислити на старе, споре операције, по којима су Руси прелазили Дунав, опсађивали градове, па се тек онда упућивали Балкану; морао се тражити бржи и сигурнији пут. Тај пут

водио је преко Србије. По мишљењу руских генерала, руска војска прешла би Дунав око Видина, ушла би у Србију, подигла земљу, па пруживши руку устаницима у Црној Гори, у Епиру и Тесалији, напала би с леђа турску подунавску војску, па се упутила преко Софије на Цариград. »Устанци, пише Жомини, извршени с планом и енергијом, ширећи се у оној мери у којој би нас напредак наше војске стављао у положај да их подупиремо, захватајући мало помало целу хришћанску Турску, прекидајући саобраћаје подунавској војсци турској са најплоднијим областима царевине, одкуда ова војска добија своје издржавање, а осигуравајући, напротив, наше саобраћаје и олакшавајући све наше операције — такви устанци били би за нас моћан помоћник, а за наше противнике озбиљна опасност. Борба би, уосталом, добила свој прави карактер. Ту не би више био на средини политични интерес руски, но интерес хришћанства на Истоку, а тако је цар Никола разумео па и оцењивао питање са самога почетка, кад га је огорченост наших супарника изопачила. С друге опет стране, било је немогуће предвидети важност стратегијскога положаја који је заузимала Аустрија с бока и с леђа нашој оперативној војсци⁶¹⁾.

Русији је дакле потребно било да извиди у којим границама она може предузети своје операције у Турској и користити се помоћу хришћанском, а да не навуче на себе отворено непријатељство Аустрије и Немачке.

У то име били су послати агенти у главна средишта замишљенога покрета: Фонтон на границу Србије, а пуковник Ковалевски у Црну Гору. Њему су се имали придружити официри да помогну Црногорцима организовати своју снагу. Трећи агенат био је послат у Грчку са новчаном помоћу од 300.000 рубаља стављених на расположење атинској хетерији.

⁶¹⁾ Etude etc. I. p. 512—515.

И главни командант руске војске у Румунији кнез Мих. Горчаков, и ови специјални агенти, имали су упутства да проуче снаге и изворе ових народа: имају ли оружја, вођа, јединства у радњи, уговореног плана? Требало је да их одвоје од покушаја револуционе пропаганде, која би узнемирила Аустрију. Требало је најпосле *извидети жеље и наде њихове за случај успеха*, јер је, уверава Жомини, Русија била решена да се користи свима срећним обртима борбе, те да, при закључавању мира, уговори за њих све користи које би јој положија допустио да постигне; али она није хтела да их заведе обманама и обећањима која после не би била у стању да оствари. Накратко, агенти су имали задатак да *не поубадају*, но само да *проматрају*.

Фонтон дође у Земун (у фебруару), у намери да пређе у Србију, ну Коронини, заповедник аустријске опсервационе војске, забрани му прелазак услед захтевања београдскога паше. Фонтон се одатле крене у Влашку, пошто је из Земуна поручио Алекси Симићу да му пошаље у Краљево једног човека од поверења, коме би он имао да учини важна саопштења, наговестивши му да би за тај посао био добар Атанасије Николић, који га је пратио по унутрашњости Србије. Кад српски повереник стигне у Краљево, Фонтон му саопшти да ће руска војска скоро да прелази у Бугарску, па да је време да и Србија поради на ослобођењу хришћана у Турској. Српски повереник, не имајући упутстава да улази у какве преговоре, пошто се у Београду није ни знало о чему ће бити реч, одговори да ће ово саопштење доставити својој влади. Ну Фонтон му је стао и даље разлагати користи које би Србија могла постићи својим учешћем у рату, обећавајући да би се на Србију, као на савезницу руску, обратила пажња да и она своје тежње унапреди, а њене користи, да би се и *нарочитим уговором предвиделе*. А кад српски повереник изнесе како се аустријска вој-

ска спрема да уђе у Србију, па би се могло догодити да Србија међу две ватре дође, Фонтон одговори да се тога није бојати, јер Аустрија не сме у Србију прећи. То је Фонтон и онда постојано тврдио кад му је српски повереник изнео озбиљно спремање аустријске војске, која све што јој је за прелаз потребно на српску границу свлачи, па и саму грађу за мост, а тај се грдни трошак не би узалуд чинио. Најпосле изјави му А. Николић, као што сâм пише у своме животопису, да Србија нема ни средстава потребних да се у војну упусти. »Прво, ми немамо новаца: можете ли нам ви дати новаца? Одговор беше: не можемо. А можете ли нам дати џебане, пушака и топова? Одговор: не можемо. Можете ли нам дати официра? Одговор: не можемо! И на то му ја рекох: онда знајте, да Србија није у стању покрета чинити«. Тако пише сâм повереник српски, ну кад ми знамо да је Русија у то време и самој грчкој хетерији послала 300.000 рубаља, а на сурадњу је српску морала полагати више вредности но на сурадњу грчку, онда морамо сумњати да је Фонтон на сва питања Николићева одговорио *негативно*. Пре него што се Фонтон и кренуо у Влашку, Орлов је ставио А. Јанковићу у изглед *помоћ у оружју*, с уверењем да су, у томе смислу, већ и *наредбе у Петрограду* издате⁶²⁾. У сваком случају стоји извесно да се Фонтон, у својим преговорима, задовољио и тиме ако би

⁶²⁾ Уопште, морају се подаци Николићеви строгој критички подвргавати, јер носе на себи несумњиве знаке да је памћење у писца било већ ослабило кад је он своју биографију писао (1872—1875), већином на основу својих успомена, а без бележака и докумената. Отуда долази што он ствари и догађаје често претуре, а најчешће говори неодређено и без историјске прецизности. Тако он пише да је у декембру (1853) ишао у Краљево Фонтону на састанак, докле је то било у фебруару (1854). У осталом, Николићева аутобиографија, критички употребљена, није без вредности за осветљење наше најновије културне историје.

Србија пристала да пушта у Турску и добровољце под командом Книћанина⁶³).

Предлог руски изазвао је у званичним круговима београдским живо трвење. Пред лицем очевидне опасности, која је Србији претила од стране аустријске, нису на њ могли пристати ни најстраснији приврженици руски. Једини изузетак чинио је Паун Јанковић (Баћа), који је саветовао да Србија уђе у акцију без резерве. »Боље нам је, говорио је он, поштено радећи и да пропаднемо, но препоштено да останемо; ако би Србија и страдала, Русија би је опет подигла; народ је као ливада: ако се једна трава покоси, друга опет нарасте«. »Разумем, ваистину, одговарао је митрополит Петар у седници која је ово важно питање претресла, разумем шта значи *поштено живети*, али не разумем шта је то *поштено пројаст*«. Баталака је опет износио да упоређење Баћино храмље, пошто главе људске, кад се покосе, не могу као трава опет да израсту. Баћа је остао усамљен у своме мишљењу. Ни сâм Тенка није мислио да треба тако далеко ићи; он би се био задовољио да се прими Фонтонов предлог о шиљању добровољаца. Томе је мишљењу нагињао и Алекса Симић. Книћанин и Ацика били су за строгу неутралност; Книћанин се изражавао да би, у повољнијим приликама, пристао *и на учешће у рату*, али би за тај случај тражио да Русија стави Србији на расположење, уз друге ратне потребе, и један кор од 10.000 војске.

Изгледало је као да се дошло било у основу до сагласности да се приступи шиљању добровољачких чета кад се догађаји јаче развију; ну, углавном, оклевало се, извршење се остављало времену. Томе је приносило и мишљење оних српских првака којима је Гарашанин био на челу. Оно је било одсудно противно свакоме пристајању

⁶³) Биографија Атан. Николића. Рукопис у архиви »Српскога ученог друштва«.

НАЈБОЉА СРПСКА БИБЛИОТЕКА
 „РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
 БЕОГРАД

уз Русију; пре је смерало на то да Србија учини какву диверсију у смислу Запада. Али у први мах није се смео нико усудити ни да изусти такву мисао: држало се да ће бити највећи успех ако се струја уздржи у границама неутралности. У томе правцу начелник министарства спољашњих послова Јован Мариновић нацрта положај у једноме мемоару, који је имао да служи за обавештење меродавним круговима српским. »Шта тражи од нас Русија?« пита писац мемоара, па одговара: »Да останемо неутрални, докле рат траје у овој мери; а кад добије већи размер, онда би ми морали узети у њему учешћа, слати добровољце и т. д. Строго кад се узме, Порта није била дужна признати право Србији да може остати неутрална у овоме рату, јер је Србија васална провинција Турске, а по свима правилима међународних одношаја, само онај може бити неутралан, који је независан, који има право да објављује рат, закључује мир и т.д. Даље, сами трактати, на којима се оснива биће Србије, поништени су ратом; по томе, Порта нема никакве обавезе према Србији, осим оне коју јој налаже њена корист. Она би могла тражити од нас не само помоћи и учешћа у овоме рату, него и друђа средства скопчана са таквим стањем ствари; могла би нас на то принудити силом. Ми не бисмо хтели о томе да чујемо, и по томе морали би се упустити у рат с Турском и изложити се свима невољама, случајностима и незгодама рата, што је све од нас отклоњено том срећном приликом што је Порта пристала на нашу неутралност. Таквим начином Србија се налази на миру и без сваке муке и жртве осигурала је себи оно око чега би се морала отимати са великим жртвама а без уверења на успех. Неутралност наша, коју је признала Порта, јесте велики корак напред, који нас ставља, тако рећи, у ред неутралних држава већ и по томе што та неутралност није само условљена између нас и Турске, но је уједно постала са тим и дужност према осталим државама, коју

смо ми примили на се драговољно. Ми смо јавили Порти да хоћемо у овоме рату да останемо неутрални и да силом оружја одбијемо сваку војску која би покушала да уђе у Србију и да начини од нашег отачаства позориште војних операција. Ми смо преко нашег Капућехаје у Цариграду, а преко Представника и овдашњем паши одсудно изјавили, да ћемо се одупрети Русима, ако они намисле ући у Србију, па исто тако да нећемо трпети ни турску војску. Ми смо о томе известили претставнике савезних држава у Цариграду, лорда Ретклифа и Бараге д' Иљера. Та обећања поновили смо и овде Ренуару, француском консулу; француски министар спољашњих послова одговорио је да Француска цени тако мудар поступак Србије, и докле Србија буде тако радила, нема се ни мало бојати уласка турске војске у њене земље. Ти изрази могу се сматрати као неко осигурање српске неутралности од стране Француске. То је исто било поновљено и енглеском консулу г. Фонбланку. Поводом преговора о оружаној ми смо Аустрији два пута дали писмено уверење да ћемо остати на миру, и да нећемо узети никаква учешћа у рату између Русије и Турске, услед чега је Аустрија изјавила своје задовољство. Русија је знала о нашој намери и потпуно је одобрила нашу неутралност, као што о томе сведоче писма г. грофа Неселрода, г. Фонтоне и разговор Јанковића са грофом Орловим и бароном Мајендорфом. Из свега тога види се да наша неутралност није дело случајно, према коме Европа може бити равнодушна и које ми можемо мењати по нашој вољи, не дајући о томе никоме рачуна. Та неутралност постала је за нас дужност, коју ако не вршимо, можемо не само навући рат, него и губитак сваке политичке заштите од стране европских држава. А да ће наше ствари зависити од Европе, то се види из тога што Француска и Енглеска траже да Турска остави њима двома право да при закључивању мира са Русијом оне назначе

услове које желе, и Порта ће без сумње на то пристати. Таквим начином одношаји Портини према Русији пренеће се на Запад. Према свему томе наше стање постаће и теже и опасније ако ми одустанемо од нашег обећања и уверавања о неутралности. Овде треба напоменути још и то како је лорд Ретклиф писао г. Фонбланку, да ће Србија при решавању источног питања бити изузета и пренебрегнута, ако она из љубави према Русији напусти онај положај који треба да чува према Порти. Наша неутралност може бити нарушена само путем неправде или насиља; у таквом случају ми се можемо изложити временој незгоди, и можемо тражити помоћ и правде тамо где за нас буде корисно. Ако ми нарушимо неутралност у корист Русије, то значи да ми жртвујемо ово што је сад довољно осигурано, у нади да ћемо нешто добити ако Русија навлда. Накратко, ми стављамо на коцку наш садашњи положај и нашу будућност, и желећи да добијемо више, ми ризикујемо да изгубимо и ово што сада имамо. Ми излазимо из законитог стања, које је признато од целе Европе, да ступимо у незаконито стање, где ћемо истина имати на својој страни Русију, али противу себе целу Европу. Шта из тога може испасти? Претпоставити победу Русије над Европом може само онај који не слуша гласа здравога разума. Може се догодити и то да обе стране које су у рату, пошто истроше своју снагу у неблагородном послу, зажеле да прекину борбу и признаду пређашње стање, или сама Русија да одустане од својих захтева изјављених у Цариграду. Ни у једном ни у другом случају Русија неће добити ништа више од садашњег свога положаја, а ми свој садашњи положај можемо одржати без икаква учешћа у рату. Ако после различних незгода и беда, које су неизбежно скопчане са сваком борбом, највећа добит која нам се може учинити, буде одржање *садашњега стања* онда зашто ми не би остали у томе стању, а да се не излажемо ника-

квим невољама? Кад је сва Европа устала да брани турско царство, онда зар се ми можемо надати, да ћемо што моћи од њега отргнути? Руска дипломатија изреком је казала, да су освојења Русије свршена у Европи. Само, можемо ли ми помоћу њеном добити оно што она не може сама за себе? Ако Руси не штеде сами себе, жртвују милионе рубља и стотинама хиљада војника, знајући унапред да користи од туда не могу бити бог зна како велике, то није чудно што, као наши пријатељи, нас жале, не позивајући нас да делимо њихову судбину. Неки веле да ће Аустрија, а за њом цео немачки савез, узети учешћа у рату на корист Русије, но то је сасвим немогуће. Докле Аустрија не узме учешћа у рату, дотле ће рат задржати карактер званичне борбе двеју великих држава; но чим се Аустрија умеша, рат ће добити карактер борбе за начела, а такав рат може бити од штете за Аустрију. Да избегне борбу за начела, једино је средство за Аустрију то да се држи политике која је сагласна са жељом западних држава. И у једном и у другом случају за нас је најбоља та улога да одржимо потпуну неутралност, т.ј. да останемо у добрим одношајима не само са Русијом, него и са осталим државама, које решавају судбину турске царевине. Тиме ћемо ми избећи упадање у нашу земљу војске руске, турске, аустријске и дипломатска непријатељства од стране Енглеске, Француске, а може бити и Пруске⁶⁴).

Колико се мора са задовољством одати правда бистрим и правилним државничким погледима на питања која се овде претресају, толико се не сме превидети заузетост којом писац мемоара надбацује нишан свој, излазећи не само као бранилац свога правца, но и као адвокат, коме су, за успех, и неосновани разлози добро дошли. Ми

⁶⁴) Србија и Русија од Нила Попова. Српски превод, Београд 1870. Св. 4. стр. 322.

разумемо кад писац мемоара представља како би Порта могла Србију *силом* принудити да јој укаже не само помоћи и учешћа у раду, него да јој пружи и друга средства скопчана с таквим стањем; али не разумемо која би то била *правила* међународних одношаја, која би Србији дужност налагала да уз Турску мора ратовати. Ако је тада и била Србија саставни део Турске, била је она васална држава са унутрашњом самосталношћу, са обележеним међународним положајем, који јој према султану није налагао никаквих других дужности него да му плаћа трибут и да од њега очекује инвеституру својих владалаца. После косовске битке била је Србија обвезана да *даје султанима у свима ратовима њиховим у помоћ војске, колико су и кад су тод захтевали*. Ова обавеза постојала је тада услед косовске капитулације све до 1459 год. када је, заједно са остатком српске независности, и престала. Нова васална држава српска, уза своја права, имала је и своје јасно обележене обавезе, *међу којима нема нигде ни помена о каквом војном континенту*. Таква обавеза могла би се од Србије само *силом* изнудити, али никада по *праву* или *уговору* тражити. Ако Србија, као васална држава, није имала права да објављује рат и да закључује мир, она, *да остане неутрална*, није имала потребе да чини ни једно ни друго, па да зато опет остане у строгим границама свога положаја и својих међународних одношаја. Ништа нису јачи ни они разлози мемоара по којима Порта не би била дужна да призна неутралност Србије ни зато што су ратом између Русије и Турске били уништени уговори који се Србије тичу. Политичко биће Србије није се оснивало само на руско-турским уговорима, но још и на свечаним актима султанским, који су потицали из преговора вођених између Порте и Србије *преко нарочитих дејутација*. Ови документи, ако и нису имали билатерални облик међународних уговора, имали су не мање силу и важност њихову; они су најпосле,

као што и сâм султан тврди, били и питање до-стојанства за Отоманску Порту.

Са овим недостацима мемоар би, упркос мно-гима својим врлинама, грешио очевидно против па-триотизма, кад би био намењен за употребу код страног света; ну спремљен за унутрашњу упо-требу, за обавештење носилаца српске политике, он остаје само као сведоџба која показује страсну заузетост којом су странке тежиле да одбране сво-је мишљење у оним судбоносним приликама.

Та једнострана заузетост није ни мало оправ-дана ни држањем противне странке, која је наги-њала на то да Србија уђе у покрет. Ни њена го-товост није била одлучна, ни њен пристанак не би ни у ком случају био безуслован. И та странка имала је свој мемоар, који је влади руској под-несен, по свој прилици преко Фонтоне, који је остао у преписци са неким српским првацима до-кле се год задржавао на српској граници. Жомини уверава да је та странка, у награду за учешће Србије у рату, захтевала: *попуну независност, при-саједињење Србији Босне, Херцеговине и Старе Ср-бије, или бар неколико суседних окруџа*. Види се, примећује Жомини, да су и наши приврженици зна-ли врло добро да рачунају. Ну руски дипломата не изражава се да ли су ови захтеви могли ући и у програм цара Николе. Ако је судити по уверењима која је гроф Орлов дао у Бечу А. Јанковићу, *та могућност не би била искључена*. Српски заступник представио је изванредном по-сланику цара Николе, кад га је овај питао о срп-ским жељама за будућност, да су српске жеље велике, ну да говора може бити само о томе што је могуће и колико Русија хоће и може њих да потпомогне. Орлов је објаснио Јанковићу да Ру-сија неће предузимати за себе никаквих освајања у Европи, све да одржи и највећу и савршену по-беду, почем она у томе погледу има изгледâ и интересâ у Азији, а освајања у Европи, да би и најбоље испала, могла би јој бити за будућ-

ност од штете. Цар је казао Фонтону да он жели да Срби остану верни својој вери и својој народности, па да ће на томе путу сваку помоћ Русије имати. »Жеље, дакле, ваше, изјавио је Орлов, спрoћу намера Русије, не могу ни у ком другом случају бити врло велике, сем ако нема могућности да се оне испуне, а што се год може за Србе учинити, ма како то велико било, Русија ће, с драге воље, учинити, почем је њена жеља, да хришћане у Европи ослободи, а не да их за себе узима«. Затим је Јанковић изложио Орлову да би Србија, за случај свога учешћа у рату, желела: 1) да се *т*радови или њој *п*редаду, или да се сруше; 2) ако ствари боље *п*ођу, онда да се Србија што више *р*ашири, *п*рисајединивши себи Босну, Херцеговину и Стару Србију; и 3) да се Србија *п*рогласи за независну краљевину, ако њено увећање буде довољно за независну државу. Орлов није нашао да су ове жеље претеране. »По *у*сљеху, одговорио је он, који *б*удете ви учинили у овом рату с нама, ако до тога дође, можете се свему томе надати, и не само да ће Русија желети да ви све то добијете, но шта више, она неће жалити ни своје крви да вас у томе *п*отпoмoћне и да вам то изрази«⁶⁵). Тако је говорио први повереник цара Николе. Што се пак тиче личних царевих погледа на будућност Истока, налази се доста поуздан извор за њихово објашњење у царевим разговорима са енглеским послаником. На месец дана пре одласка кнеза Менчикова у Цариград, учинио је цар Никола енглеском посланику Хамилтону Сејмуру поверљива саопштења у погледу на своју источну политику, саопштења која би се донекле могла сматрати као источни програм царев. Иако је цар више говорио о томе *ш*та не би *с*мело *з*аузети место »*б*олеснога човека«, као што је он Турску назвао, а мање о томе *ш*та би, после пропасти

⁶⁵) Писмо Алексе Јанковића из Беча од 1 фебруара 1854 године.

Турске, имало њену празнину да испуни, налази се ипак и неких наговештаја који откривају и *позитивне* намере царева. Почев од себе самога, цар се изразио да не би трпео да ико *стално* поседне Цариград, *иа ни сами Руси*. »Ја сам готов, рекао је он, да се обвежем да се у њему не би хтео настанити као *власник* (сопственик), али тиме не кажем да га не бих хтео узети у своје руке као *дейозитар*, ако би прилике собом донеле. Исто тако Цариград не би смео припасти Енглезима, или Французима, или ма коме другом великом народу. Ја не бих никада допустио да се покуша успостављење византијскога царства, или да Грчка добије толико увећање које би је у моћну државу претворило; још мање бих допустио да се Турска раскомада у мале републике, прибежишта за Кошуте и Мациније и друге европске револуционаре. Ја бих пре отпочео рат него што бих се таквој погодби потчинио, и продужавао га докле бих год имао једнога човека и једнога бајонета«. Нешто позитивно предложио је цар кад је хтео доказати да питање о областима није тако тешко као што се мисли. »Кнежевине су у ствари независне државе под мојом заштитом. То би могло тако и остати. *Србија би могла добити такав исти владавински облик*, па и Бугарска, а нема ни разлога зашто да ова провинција не би образовала *независну државу*«. На послетку, цар је изјавио да би, за случај деобе турске царевине, Енглеској оставио Египат као област по њу веома важну, а не мање и острво Кандију.

Према програму цара Николе, Србија би дакле, у случају његове победе, имала изгледа да постане *независна држава* под руском заштитом, као и Влашка, Молдавија и Бугарска, са владавином каква је у румунским кнежевинама. То би значило да се *ослободи турских ђосада*, јер само у томе питању разликовала се Србија од њих, а под »владавином« цар није зацело разумевао оно што ми данас разумемо. То би, уосталом, била и при-

родна последица пропасти турскога царства, коју цар Никола замишља; била би то, најпосле, последица и српске независности, све да он питање о турским посадама у градовима и није био уочио.

Кад је гроф Орлов са Алексом Јанковићем опширно испитивао положај који би Србија заузела према источној кризи, он је сâм тај разговор овако свео: »Дакле ја укратко имам цару казати: да Срби хоће да буду Срби и да остану и у напредак *под покровитељством Русије*; да Срби желе да остану неутрални *докле год не виде изгледа за побољшање своја стања*, уверени да под руским покровитељством, *које они не даду из својих руку*, не могу изгубити оно што имају, и на послетку, да су они готови учествовати у рату с нама противу Турака, *ако буду имали изгледа да получе више у свакоме погледу* но што сад имају, — и ја вас могу напред уверити да ће цар све ово са задовољством примити«. Уопште, све нас прилике овлашћују да можемо узети да је цар Никола био вољан да потпомогне независност и увећање Србије, али је тежио да Србију и тада, као *год и Влашку и Молдавију*, одржи *под својим покровитељством*, па да и Бугарску у тај ред држава уврсти.

Уз максимум српских захтевања, држао се у приправности и минимум, који би могао поднети и за случај да се турска царевина у целини одржи. Овоме другом мемоару био је, по свој прилици ауктор, умни и учени заступник српски у Цариграду, Коста Николајевић. Он је обраћао пажњу бар на она права која су нам првих шест султана, после битке косовске, од 1389—1459, били оставили, и то:

1). Територијски Status quo државâ кнеза Лазара, у коме су султани Бајазит I, Сулејман, Муса, Мухамед I (његови синови), Мурат II и Мухамед II остављали чак и Бранковиће, који су Србију и садашњу и стару од Дунава до Јад-

ранскога мора, и на том мору: Бар, Улцињ и т. д. држали.

2). Независност унутрашње управе под својим народним и наследним кнезовима, или вице-краљевима, који су се онда *десџоти* звали, што нам је у доцније време већ и повраћено.

3). Независност наше цркве и јерархије од Грка по конкордату између исте две цркве 1376 год. закљученом, и у оној области нашега патријархата коју је овај имао у време освојења турског, и од тог времена за 300 година под владом султанâ.

Сви су ови пројекти спремани били за разне прилике које су, наравно, свагда претпостављале успех Русије, докле, напротив, успех Запада није Србији никакве добитке у изглед стављао. Аустрија јој је обећавала гаранцију њенога тадашњег положаја, без сваке поправке и увећања; а Француска јој је обрицала да ће руске уговоре заменити европском гаранцијом — све ако би Србија остала на миру. Појмљиво је да Запад није могао ништа више ни обећавати, пошто је он притекао Порти у помоћ да одржи њену независност и целину њених области.

Разумемо да су у овим приликама духови у Србији и морали бити у великој узбуђености. Прилике су биле колико примамљиве толико још више и опасне, па је смотреност била прва дужност српских управника. Али народ, који не улази свагда у основ стварима, нити много разбира за последице догађаја, био је вољан да пође за својим осећањима; желео је да се користи уз Русе, и пратио са одушевљењем сваки корак руски. Положај је био тежак: борио се разлог са осећањем; борили су се патриотски рачуни и замашни планови будућности са зебњом и страховањем за опстанак и онога што се већ има; истраживале су се старе границе српских држава и испитивала права старе васалне Србије, а упоредо ишле су спреме за одбрану огњишта и саме нове Србије.

Али је и тада српска обазривост одржавала претежност над заносом и осећањима.

Као оштар мач над главом подсећало је српску владу на потребу обазривости присуство велике војске аустријске на граници Србије. У фебруару (1854) она је могла бројити око 50.000 војника спремних са свима потребама и средствима за прелазак. Кад је Коронини, војнички и грађански гувернатор српскога војводства и тамишкога Баната, дошав у јануару у Београд да походи Етем-пашу, доносиоца султановог фермана, запитан био кнезом о задатку опсервационе војске, одговорио је он да ће и аустријска војска прекорачити српску границу чим би је прекорачила руска војска.

Азис-паша, син Изет-паше, заповедника београдске тврђаве, који је био фактички заповедник, верујући у одлуку српске владе да остане неутрална, а бојећи се да се Аустрија, макар под каквим изговором, не угнезди у Србији, понуди кнежевини 30 топова, а српска влада одговори да ће примити понуду ако јој се покаже потреба да се узмора бранити. Сви су знаци говорили да је опасност на прагу, и да Аустрија само тражи изговора за прелазак. Тако се тумачио и захтев аустријскога консула да му се издаду сви аустријски поданици који су од много година у Србији били настањени и већ се као прирођени сматрали. Било их је више хиљада. Радосављевић је хтео да пође по Србији да их сâм пронађе, ну њему се представи да би се он лично изложио опасности, пошто је народ био веома узрујан; он је управо био фанатизован против Аустријанаца. Азис паша, дознавши за тај корак аустријски, понуди српској влади своје посредовање, пређе у Земун, и на његове претставке Коронини одустане од тога захтева. Ну своју главну намеру није Аустрија ни у колико мењала. Са тога влада српска пренесе државну касу у унутрашњост земље, а спремање настави са највећом енергијом. Тада је попис војника већ био свршен. Нашло се да би се, на први позив, могло

дићи 94.000 људи, а на други позив да би се могло добити још 40.000. Београд би сâм дао 4.000 људи. По родовима оружја било је у првом позиву око 80.000 пешака, а око 16.000 коњаника. Бројеви су велики; они сведоче да се тежило на то да се у војску уврсти све што може носити оружје без обзира на године и способности војника. Старало се да сваки војник има по могућности дугу пушку, два пиштоља и јатаган. Влада је набављала оружје, па га куповном ценом уступала народу. Није потребно ни помињати да се на јединство калибра није ни могла обраћати пажња. Тополивница у Крагујевцу радила је живо. На измаку 1852 год. доведен је био из француске ливац Лубри (из Дуге), који је, са придатим му питомцима артиљеријске школе, свој посао у почетку 1853 отпочео. У овоме заводу саливено је у тим годинама, под управом капетана Петра Протића, 85 топова са хаубицама, од којих је 45 комада, и то од лакога калибра, салио Лубри, а по његовом одласку, питомац Милутин Јовановић салио је 40 комада већином топова тешкога пољског калибра⁶⁶). Војни окрузи добили су за команданте: Илију Новаковића, Гају Јеремића, Јеврема Ненадовића, Живка Давидовића и Јеремију Станојевића, државне саветнике, који би, уз припомоћ виших официра, предводили војску својих дивизија. Цела опет војска дошла би под главну команду војводе Книћанина. Чим се пролеће указало, војници су се вежбали најпре по селима, а после су се скупљали на средске па и на окружне скупове да се у већим масама обучавају. Напредак се нарочито опажао у оним срезovima којима су старешине пређе служиле у редовној војсци као официри, па одатле, по тадашњој системи, прелазили у полицијску службу.

У то доба налазио се виши француски офи-

⁶⁶) Огледало Српско од д-ра Јована Хацића. Књига I. Нови Сад, 1864 стр. 109.

цир Монден, инспектор политехничке школе у Француској, на расположењу владе српске. Примивши налог да изради план за одбрану северне границе српске, он је предао влади (30 јануара 1854) потребне планове са објашњењима, и практична упутства о подизању опкопа, о њиховом оружању и одбрани. Он је предлагао да се највећа снага усредсреди на Врачару, одакле би се руководила одбрана у свези са београдском тврђавом. Други укупани стан (опшанчени логор) био би у Орашју, који би имао задатак да брани долину моравску.

Уз то су били одређени Ат. Николић и капетан Фрањо Зах да по Србији означе места где би се могла аустријска војска дочекивати и сузбијати. Они су нарочито истраживали улазне тачке, на којима су Аустријанци упадали у Србију у својим ратовима са Турцима, претпостављајући да би они и овом приликом свој улазак покушали да изврше на истим тачкама. Имајући уза се и питомце војне академије, они су по двојицу од њих остављали да те пределе крокирају, али нигде нису никаквих одбранских радова предузимали, ни они ни Монден, пошто је влада избежавала, колико је могла, све што би положај још више отежало. Остављено је да се тек у последњем тренутку мотиком у земљу удари. Водила се брига и о средствима за исхрану војске. Из тога старања поникла је једна благодетна установа, која је и наш нараштај лепо послужила и у миру и у рату. То је била установа општинских кошева, који су нам у ратовима за ослобођење и независност велике услуге учинили. Зачетник ове корисне идеје био је Алекса Симић, коме припада заслуга и за израду законскога предлога (22 окт. 1854)⁶⁷).

Уза спремање за оружану одбрану, ишла је

⁶⁷) Биографија Ат. Николића (рукопис у архиви »Срп. ученог друштва«).

упоредо и одбрана на дипломатском пољу. Као што већ знамо, Алекса Јанковић био је послат у Беч да покуша уверити аустријску владу о искреним намерама које има Србија да остане неутрална, и да настане да се аустријска војска уклони из Срема. И Азис-паша, још кад је прелазио у Земун да одврати Коронина од захтева да се Аустрији поврате њени у Србији настањени поданици, ишао је одатле и у Беч да лично изнесе бечкоме кабинету прави положај, нарочито наглашујући да би улазак аустријске војске у Србију ударио на озбиљан отпор, који би могао за собом повући општи устанак хришћански. Азис паша могао је у толико пре овај корак учинити, што је његов отац, мухафис београдске тврђаве, имао упутства која су га овлашћивала да свако оружаном посредовање аустријско сматра као непријатељски напад на османску царевину, па да га свима средствима и сузбија. Ну најзначајнији, иако не и најсрећнији корак учинила је влада код Отоманске Порте. Она јој пошље (5 априла) меморандум, у коме је моли да, у договору са својим савезницима, узме Србију у заштиту од Аустрије, која је своју операциону војску довела већ на ону тачку, одакле непосредно почиње извршење. Влада српска извештава Порту да је она, уз потпору Изет-пашину, предузела све потребне мере противу свакога непријатељскога напада, очекујући да се, међутим, питање дипломатским путем расправи. »Сад смо, наставља меморандум, дошли на ону тачку на којој је потребно да знамо да ли ће Аустрији поћи за руком да добије пристанак в. Порте за једну неправедну меру, штетну толиким интересима, који су подједнако драги кнежевини као год и царевини којој та земља припада. Што се тиче посредовања, које би се без пристанка Портиног извршило, оно се, при садашњим приликама, не би могло другачије објаснити, ма шта Аустрија о томе мислила, него да се она неће другачије

да изјасни отворено за Русију, а против в. Порте и њених савезника.

»Аустрија износи двојаке основе за оправдање војнога посредовања у Србији: 1) могући улазак Руса; 2) случај буне у Србији. Да одговоримо на прво. Ако би Руси ушли у Србију, онда би се суделовање аустријско морало довести у сагласност са свима оним мерама које су силе, савезнице в. Порте, позване да за одбрану отоманске царевине примене, а које није наше да одређујемо. Случај уласка руског у Србију није вероватан, ако се може веровати уверавањима која је дао барон Мајендорф грофу Буолу, да Русија нема намере у Србију улазити, особито и зато што је операциона пруга за руске трупе и иначе већ сувише велика, па се не може ни мислити да се она продужи. Али узмимо да би Руси и покушали да уђу у Србију — што се, због отпора на који би ударили и од стране српске и турске војске, не би лако извршити могло — ми бисмо могли смело изрећи да би улазак Аустријанаца у ономе случају био одвећ несрећна мера, која би могла дати повода многим заплетима. Сваку другу помоћну војску требало би аустријској претпоставити. Српски народ гаји тако изражено неповерење, ако не и мрзост, против Аустрије, да би сваки одмах сматрао улазак Аустријанаца у Србију као тако претећу опасност, као тако велику несрећу, да би се сваколика радња окренула против аустријске војске, сваколика енергија народна окренула би се на сузбијање ових непријатеља, у којима се свагда види оличење оних пожуда које Аустрију подстичу да тежи на то да у Србији — ма под каквим изговором — врши свој себични утицај. Макар колико да би суделовање аустријско могло бити корисно ствари в. Порте, кад би се извршило у своје време и на своме месту, толико би оно створило тегоба и заплета, ако би се, уз пркос познатим околностима, у Србији покушало.

»На друго одговарамо. Што се тиче унутрашњих устанака, то их се ми сада бојимо мање но икада. Цео је народ потпуно убеђен да му његови најдражи интереси препоручују да мир и ред одржи, и да уклања све оно што би га у рат увући и Србију у разбојиште претворити могло. Испуњени дубоком благодарношћу према сувереном двору за повластице, које су им тако милостиво потврђене, и за положај који им се допушта заузети за време овог рата, и влада и народ толико су о својим интересима обавештени и за срећу своје земље толико заузети, да о правцу своме не могу ни за тренутак бити у сумњи. Свест, коју они имају о своме положају, сачуваће их боље но ма какве претње од свакога погрешног и штетног корака. Зар, уосталом, није Србија, још од почетка рата, довољно осведочила да зна и да хоће својим дужностима и обавезама верна да остане? Макар шта се рекло, она се понашала истина скромно, али лојално и својим дужностима саобразно. Од овога пута неће она ни у будуће одустати; на то се в. Порта може потпуно ослонити. Све, што српска влада захтева, то је да јој се и од сада указује оно поверење којим ју је суверени двор до овога часа частовао, и да се њена отаџбина не предаје посади аустријској, која би била знак и почетак непрорачуњивих катастрофа. Под овим условом јемчи српска влада потпуно за одржање мира и јавнога реда у Србији. Све да би где и искрсли поједини нереди, који су у свако време и под свима околностима могући, српска влада осећа да је у стању њих да угуши и уништи, пре него би се и времена имало да им се каква важност припише.

»Капућехаја српски имао је већ више пута налог да о овој ствари говори његовој светлости Решид-паши, и макар да је он већ имао част да његовој светлости поднесе највећи део овде изложених разлога и обзира, који мудрости в. Порте нису

ни иначе могли остати непознати, и који нам уливају наду да суверени двор неће ни у ком случају признати Аустрији право које се већ и самим захтевом јавља као подазриво, српска влада држала је ипак да јој је дужност да просвећеној пажњи његове светлости, министру спољашњих послова, поднесе разлозима поткрепљену споменицу о овој озбиљној ствари, чија је расправа везана са тако многим, за част, достојанство и интересе в. Порте, као и за мир и срећу српскога народа тако битним питањима⁶⁸⁾.

Корак српске владе био је природан приликама и потребом земаљском оправдан; али се са гледишта државничке смотрености не може да допусти тон који у њему влада. Српским државницима није могло бити непознато да се они на Портину дискрецију нису могли ослонити, да сва акта која Србија њој управља морају бити тако удешена као да су за јавност намењена. Може се разумети дух који провејава кроз српски меморандум, али се не може да оправда изазивачки карактер који се њему даје у тренутку кад Аустрија стоји на граници Србије са толиком силом и спремом којој Србија извесно не би могла одолети. Ако се, у ватри личне одбране, и догађа да се страсти у помоћ призивају, у међународним одношајима државе не објашњавају ни саме ратове *Њобудам мрзости*; још мање чине то онда кад, стојећи на прагу рата, раде да га као највећу несрећу од себе отклоне. Чини се као да је општа огорченост, која је онда обузимала духове противу претивног положаја суседне монархије, била захватила и саме државнике српске толико да су били сметнули с ума и саму обазривост, као најпречу дужност политике у свима приликама уопште, а напосе у критичним тренуцима оног

⁶⁸⁾ Actenstücke zur Orientalischen Frage von Dr. Jas-mund. Berlin 1855. II. Band S. 216.

времена. Па као да своју погрешку учине потпуном, они предају свој меморандум у препису и савезним кабинетима.

Је ли се сад смело очекивати да ће меморандум остати тајна, да ће остати непознат Аустрији? Он продре толико у јавност да изиђе и у новинама, и Аустрија предузме одмах своје мере. Она је и пре тога догађаја стално држала своју забрану за извоз и провоз оружја и муниције у Србију, а сад своје наредбе поопштри. Није се више смело извозити ни само сукно за одећу војске, па ни израђене коже, да се не би употребиле за њену обућу. У Земуну су лежале велике гомиле обустављенога еспапа, за извоз у Србију намењенога, макар да је сав тај еспап долазио из фабрика аустријских. Многим трговцима српским буде забрањен прелазак у Аустрију, а коме је и био допуштен, он га је могао извршити тек пошто је добио пасошку визу у аустријском конзулату. Жеља за осветом толико је била занела управне кругове аустријске, да се они нису нимало на то обзирали што ово отежавање трговинских одношаја, већ по самим економним законима, испада више на штету Аустрије, као државе више индустријске, но Србије, државе искључно земљорадничке.

Упоредо са овим репресалијама, Аустрија је давала израза своме огорчењу и путем јавне штампе начином опорим и увредљивим за народну част српску; она је најпосле и непосредно тражила задовољење од Србије у најпотпунијем званичном облику. Њен генерални консул управи (16 јуна) српскоме кнезу писмо, у коме вели да меморандум, обнародован у новинама, дише, без довољнога узрока, непријатељским духом српске владе и Срба што у кнежевини живе а у меморандуму се *»српском нацијом«* називају. Пошто се аустријска влада осведочила да је тај акат аутентичан, она је консулу наложила да изјави да се она не може више задовољити

објашњењима, која би могла порађати нове сумње о искрености уверавања његовој влади чешће даваних. Она има права да тражи задовољења, које би дало стварнога доказа да кнежевина признаје и оцењује она суседно-пријатељска расположења која његова влада гаји према Србији. Царски двор видео би такав доказ у престанку оних војних припрема и наредба које се у земљи предузимају а смер им се не може да увиди, пошто са руске стране не прети више опасност уласка, а Аустрија је своје намере у томе погледу отворено изјавила, па би дакле то мишљење остало да би оне припреме само против суверене силе могле бити управљене.

Аустрија пође и један корак даље; она се обрати и сузереној сили против Србије. Отоманска влада, која је на српски меморандум више од два месеца ћутала, сад проговори, ну то није било са смером да одговори на питање српске владе, него да јој саветује да се извини Аустрији за свој меморандум Велики везир Решид-паша пише кнезу српском (1 јула) да је он већ био уговорио са аустријским послаником да му саветује да пошље у Беч нарочито лице, које би изјавило Аустрији сажаљење због увреде која јој је меморандумом нанесена, јер било да је погрешка до писца, било до преводиоца, у акту свакојако има изразâ који дирају аустријски двор. Међутим је стигао аустријскоме посланству у Цариграду налог да саопшти Порти да би се Аустрији прибавило задовољење за увреду и повратило поверење, ако би Србија одустала од војних припрема, које не престаје да чини. Решид-паша разлаже да више и нема опасности да ће Русија сада ући у Србију, кад се налази притешњења, и када су сва питања узела на себе сасвим други облик. Аустрија је још и од пре била у интимном пријатељству с Портом, па како је сада још и њена савезница, то Србија нема, ни с њене стране, ништа да сумња. По налогу султа-

нову, велики везир позива кнеза да скине терет са народа српског, зауставивши му војна спремања и оставивши га да се може својим обичним пословима предавати.

Докле год Аустрији није био дошао до знања српски меморандум, одношаји њени према Србији кретали су се све једнако у границама спољашње куртоазије, иако је она велику војску на граници Србије држала. Међусобна пажња изашла је била најјаче на видело кад је кнез, у пратњи свога првог министра и сјајне свите, походио 27 маја (1854) у Земуну надвојводу Албрехта, војничкога и грађанског губернатора у Угарској, и главног команданта опсервационе војске⁶⁹). Пријам, који је тамо кнез нашао, био је врло предусретљив; принц је кнеза водио и у свој војнички стан где је војска пред њим маневрвала. Што је још значајније, он му је, у име царскога двора, изјавио и *»задовољство са досадашњим стањем ствари у Србији у ова ратна времена«*⁷⁰). Ну, на месец дана после тога догађаја, надвојвода се налазио сасвим у другим расположењима. Обилазећи опсервациону војску, он дође, на измаку јуна, опет у Земун. Од стране кнеза оду да га поздраве Ацика Ненадовић, заступник министра унутр. послова, и Дим. Матић, начелник министарства спољашњих послова. Депутација буде најпре одведена генералу Хесу, где њен говорник Матић, у присуству Радосављевића, изјави да ће сваки покушај преласка аустријске војске у Србију ударити на једнодушан отпор, при коме српски народ неће толико рачунати на успех, колико ће осећати потребу да изврши своју патриотску дужност. Ну кад депутација буде изведена пред надвојводу, он је дочека осорљивим речма: *»чудим се како сте се могли усудити да*

⁶⁹) Пре тога био је кнез у Земуну 3 фебр. (1854) те походио грофа Коронина.

⁷⁰) Српске Новине за 1854 г. бр. 61.

ми дођете после онако инфамног меморандума», — па окрене леђа, оставивши депутацију саму у дворани.

Српска влада правдала је свој меморандум како је најбоље знала; она је сву тежину своје одбране полагала на то што тај докуменат није био намењен ни за јавност, ни за званичну употребу код европских сила. Његов једини задатак био је да објасни стање Србије Порти, као сузереној сили, био је дакле домаћа, унутрашња ствар између васала и сузерена.

Аустрија није пропуштала никаквога пута, који би јој помагао да обустави оружаше Србије. У томе смеру она се обрати и француској влади, те ова изда упутства своме генералном консулу у Београду. У званичној депеши захтевала је и она престанак оружаша, али у тајноме писму налагао је министар Наполеонов своме консулу да изјави Радосављевићу да француска влада не би радо видела да Аустрија поседне Србију, све и да не би српска влада пристала на коначну обуставу оружаша, *само ако би на миру остала*. Мора се претпостављати да је Француска морала сличну изјаву и у Бечу учинити, кад је чини и у Београду аустријскоме консулу, од кога је питање о заузећу Србије најмање зависило.

Уз неприлике, које су српској влади долазиле од Аустрије, отежа се положај њен још и једном неочекиваном појавом. У то време била је Србија своје оружаше довела до оне тачке коју јој је уопште било могуће да постигне. Пошто је свршено било основно обучавање, скупљали су се војници у веће зборове да праве вежбања у ширим размерима. Ова повећа кретања постану сумњива и самоме Изет-паши, који се све дотле према Србији с поверењем понашао. Његове сумње потхрањивала је нарочито та околност што су западни консули уверавали српску владу да аустријска војска неће ући у Србију, а припреме се српске, и преко свију тих уве-

равања, продужавале у све већим размерама. Влада је српска уверавала пашу да она сумња о искрености аустријској и према Србији и према Порти, па се боји да се Аустрија у последњем часу не окрене Русији. Србија мора бити спремна за сваки случај; све што се чини, чини се за одбрану од аустријске инвазије, која би и за Турску била подједнако опасна као и за Србију. Ако Порта успе да инвазију предупреди, Србија ће и оружана остати на миру. Тако се говорило Изет-паши, а тако и Порти у Цариграду преко капућехаје. Изет-паша могао је донекле и сâм на месту констатovati потребу српске смотрености према Аустрији, јер докле је ова све отвореније приступала Западу, у Београду је препоручивала да се Русија у свакоме погледу штеди.

Међутим су дођагаји почели олакшавати положај кнежевине. У исто време кад је Аустрија на Србију наваљивала тражећи и непосредно и посредно да је разоружа, заузела је она и према Русији оштрији положај. Још 22 маја обратила се она руској влади с питањем: *кад мисли да може исцразнити румунске кнежевине*. Овоме аустријском кораку придружила се (30 маја) и Пруска, а пре него што је из Петрограда и стигао био одговор, Аустрија потпише у Цариграду уговор којим се Порти обвезује да ће сва средства преговора, *иа и сва друђа средства* исцрпсти да руску војску из кнежевина дигне, а по принуди да ће и сама употребити потребан број војске да кнежевине поседне, па, како се закључи мир између Русије и Турске, да ће своју војску повући. То је било 2 јуна. Велики везир имао је дакле право кад је у писму српскоме кнезу од 1 јула Аустрију назвао *савезницом* турском. Ну овај савез своје врсте објашњава у исти мах и ћутање Портино на српски меморандум, а не мање и путове којима је овај поверљиви документ могао изићи на јавност.

На захтевање аустријско одговори Русија

питањем о гарантијама које би јој се могле дати да она неће бити гоњена са *исцражњених области*. Аустрија изјави (27 јуна) да жали што тај услов не зависи од њене воље. Ну у другој половини јула поче Русија и сама мало помало напуштати кнежевине, изјавивши најпре да то чини из стратегијских обзира, а затим (14 авг.) изјави да се повукла из обзира на интересе аустријске и немачке. Нема сумње да је понашање Аустрије било прави узрок одступању руске војске из кнежевина; то је потврдила и сама Аустрија (18 септ.), рекавши да је Русија отклонила сукоб, који би иначе био последица непоречиве аустријске одлуке. Од тога времена добивају одношаји између Русије и Аустрије све огорченији карактер. 20 нов. потпише Аустрија са западним силама уговор, у коме се, између осталог, утврђује да ће она чувати границе румунских кнежевина од повратка руске војске. Савез је био формалан; носио је карактер непријатељски према Русији у свему ван што се Аустрија није обавезала да ће против Русије и оружје подићи.

Чим се руска војска од српске границе одмакла, напустивши Малу Влашку, почела се аустријска војска примичати румунским кнежевинама, а остављати српску границу. Тиме се положај Србије знатно изменио. Влада српска могла је сад обуставити већа војничка вежбања, а наставити мања по селима. Изјава у томе смислу пошље се Порти, која је сад, на северу царевине, постала потпуно сигурна, с једне стране савезом са Аустријом, а с друге одласком руске војске са српске границе. Са њеним осећањем сигурности промени се и њезин тон према Србији. Она у њој није више гледала пријатеља, коме је од почетка кризе па све дотле ласкаво на сусрет излазила; није гледала у њој васала, коме је обећала ширити повластице по мери његове лојалности. Порта је сад гледала на Србију

као на своју понизну провинцију. Већ прво писмо које је кнез, после промене ситуације, од великог везира примио, носило је на себи тај охоли карактер. Решид-паша пише (10 авг.) Карађорђевићу да је под сенком султана, *чувара света*, престало све што је дало повода оружању Србије, и да је кнез, испунивши брзо султанов налог, дошао у још веће благовољење царско, давши доказа да као један од највернијих поданика вис. девлета уме да цени добротинства султанова и да се свима налозима царским покорава.

Ну ни западна демократија није нимало више држала рачуна Србији од њенога понашања. У току августа дошли беху из Цариграда у Београд извештаји да, по претњама францускога претставника Бенедетија, савезници не смерају ни на што мање према Србији но на то, да је поврате под непосредну власт султанову а понашање францускога консула у Београду, Сегира, чињаше се српској влади као да беше управљено на то да нађе изговора под којим би се Србији могла изрећи смртна пресуда. Под утисцима ове претње и неисцрпљивих претензија западне дипломатије пише (20 авг.) Алекса Симић кнезу у Рибарску Бању: »Савезници Портини хоће да нас потчине Порти под непосредну власт, да би она с нама била јача против Русије и Аустрије. Аустрија неће да је Порта јача, али она неће ни овако наше биће на својој граници, дакле и она се, у основу, слаже са западним дворovima: *да нас нема*. И они би, по своме расположењу спрам нас, то до сад сигурно и учинили, само да се и они нас не боје помало. Нећу рећи да се боје да их не победимо, али се сигурно боје да им такве сметње не причинимо које би могле имати последицу да Русија над њима одржи победу, и то их још задржава од извршења њихових намера; то је узрок што су они захтевали а ми престали од оружања; то је узрок што Лубри и Монден одлазе«.

»Сад је питање шта ћемо ми радити у овоме случају, где четири силе намеравају да нас упропасте, а ниједне нема која би нас заштитити могла. Русија је са својим војскама далеко од нас, а у дипломатији она данас нема вотума. Дакле ми немамо данас никога за пријатеља осим Бога, а после њега остављени смо сами себи. Нама нема надежде ни у бегану у туђу земљу да тражимо спасења. Деспот Бранковић умро је у аустријској тамници зато што је тражио да поврати своју државу, коју је онда Аустрија од Турака завојевала, али је није могла задржати у својој власти. Шта је пок. господар Ђорђе, ваш отац, учинио Аустрији да онако са њим поступи, шта ли старешине српске онога времена, те да и с њима онако буде? Шта ли је народ српски учинио Аустрији, да с њим у 1813 години, у ономе бегству, онако поступи? Није ли та Аустрија ласкала и пок. господару Ђорђу и свима старешинама српским, као и нама сада, док су они у својој влади били, а кад посташе њени бегунци, онда се и њена љубав спрам њих претвори у грозно тиранство. Није ли народ српски и војевао за Аустрију под маркгрофом Баденским, и за трајања рата похваљивале су се заслуге српске за Аустрију од саме Аустрије, а кад се мир везао, Аустрија опредељава за Србе, Влахе и Молдављане мач и огањ дакле наше је спасање или троб у нашој отаџбини Ми треба да поњамо своју снагу и да се не дамо погазити, јер ако се не одбраних, не умолих се ником, а док они нас упропасте, дотле ће и они много јада видети. Они знају нашу снагу: они знају да ми можемо и све околне хришћане побунити да с нама пристану. Од тога и зазиру, те до сада не приступају делу да нас поврате под јарам Портин, макар да се г. Сегир изражаваше и да ће нас ишћушати као бавлавец«.

»Ми не треба да вређамо никога ни речма

ни делом, и треба да се чувамо од погрешака које би нас могле окривљавати, а уступака каквих и даље чинити нипошто више, ни длаке, па нек доведу војску да нас бију. Све што смо могли учинити, ми смо учинили, и више не можемо ништа. И ако станемо још што попуштати, ми ћемо умрети у стању немогућности да се бранимо. Кад дакле знамо да се о нашој смрти ради, није ли боље задржати и снагу одбране, па може бити да ћемо се и одбранити, него се ње лишити, па извесну смрт чекати?».

Ми смо мало пространије изложили ове мисли првога српског министра, као важне, колико зато што износе његове погледе на тадашњи положај Србије, толико не мање и зато што цртају и цео један програм политични, програм колико патриотичан, толико мудар. То беше програм једнога народа.

Претње западне дипломатије пролазиле су без последица. Оне бежу од значаја још само као симптоми општега положаја, али већ беше прошло време озбиљне опасности за Србију. Једини пут, који би је још могао увући у вртлог догађаја, бежу оружане чете које би Србија, по договору са Фонтоном, имала да шиље под заставе руске. Ну са одласком руске војске са српске границе беше престало и то питање, ма да српска влада беше вољна да тим путем потпомаже Русију испод руке, те да јој бар с те стране оправда уздања на Србију, уздања која бежу неосновано велика. Као што смо напред видели, Русија се надаше да ће, предузевши *преко Србије* свој поход на Цариград,, наћи добар број природних савезника у народа на Балканском полуострву. И макар да је Аустрија осујетила тај операциони план, опет је краљевина Грчка устала на оружје, иако привидно под управом народне хетерије; али оставши усамљена, брзо је подлегла најпре турској војсци, а после и савезничким ратним бродовима;

морала је да прими посаду француске војске од 12000 људи. Црна Гора, гледајући на Србију, није се кретала; Албанија је ћутала; Бугари се такође нису мицали.

За ову нерадњу Русија је бацала сву одговорност на Србију. У толико је влада српска показивала више воље да угоди Русији начином који је мање опасан био, а донекле могао је годити интересима тадашње владавине. Одласком добровољаца из земље отворила би се одушка за узрујане елементе, узео би се пут који је већ са успехом опробан у покрету угарских Срба од 1848. Карађорђевић је полагао само један услов, а тај је био да се добровољци не стављају на расположење кнезу Милошу, који је тада у Букурешту живео. Русија је овај услов драговољно примила, а да Србију не би компромитовала према Порти и Западу, она је пристајала да се о скупљању чета не воде преговори са *српском владом*, него са појединим вођима добровољачким. Фонтон је живео у заблуди коју је пренео и на своју владу, да би се могло рачунати и на 40.000 добровољаца, али се у редовима руским борило само 600 Срба. Нема сумње да би их могло бити и неколико хиљада, да су догађаји продужили да се развијају око српске границе као што беху почели. И кнез и влада беху вољни на ту жртву, јер у њој и свога рачуна налажаху; ну даљи догађаји пресекоше сваки покушај ове врсте.

Не видећи никаквих дела у смислу руском, а не познајући тегоба земаљскоме положају, народ остаде незадовољан политиком владином. Шта више, њоме беше незадовољан, иако у сасвим противноме правцу, и онај круг Срба који нагињаху Западу. Ово бројем незнатно коло људи имађаше, друштвеним положајем и интелигенцијом својом, такође гласа и значења у земљи и ван ње. Оно сад већ рађаше да се Србија отворено изјасни за Запад, те да у оној епоси општега

колебања добије у њему сигурнога заклона и заштите. 22 маја 1854 год. писао је Мариновић из Париза министру спољашњих послова да су западне силе незадовољне положајем који је заузела Србија и њезиним оружањем, па траже да се она *разоружа, и да се изрази отворено за западну и Портину политику*, јер оне нису сигурне да се Србија не би сајузила са Русијом, ако би се овој срећа оружја окренула. Ну влада је српска одбила и западни савез, као што је одбила и руски, на који се морала много више да обзире. »Па и кад бисмо хтели следовати западној политици, одговарао је министар (31 маја), ми то не бисмо могли учинити, јербо њихова политика није стална, него превртљива. Пре три четири месеца западни консули потстрекивали су нас против Аустрије, обављали нас на оружање и преуносили наше протесте против уласка аустријске војске у Србију, а сад нас саветују да се не противимо уласку аустријске војске у Србију, и да се *разоружамо за ускокојење Аустрије*. Ко зна да л' неће доћи време да они зажеље опет нас видети снажне за отпор Аустрији, да не рекнем и за нападање на њу. Та бар 1812 година сведочи нам могућност тога. А је ли могућно нама бити у свако време онаквима и у оном стању како би нас западне силе у свако време различно про и контра, желеле имати? Та ми се не можемо уподобити једном бурету вина или воде, на коме, кад одврнеш славину, да тече, а кад заврнеш, да престане. Ми морамо бити нешто стално, па у овој сталности руководити се како нећемо изаћи из законитога пута; а да смо свесни о себи, доказали смо својим владањем за ових четрдесет година, од како се у овом стању налазимо«. Из даље преписке не види се да су разлози министрови убедили српскога заступника у Паризу. »То је очевидно, пише он (7 јула 1854) другоме једном државнику српском, то је очевидно, да нас ни једна велика сила не налази за савршено

достојне свога поверења и свога благовољења. Оне, које су нам по природи ствари благонаклоне, близу су да нас опет приме срцу, и почињу нас примати, ну и оне се не могу са досадашњошћу потпуно задовољити; друге држе за срећу што им је запала прилика да нас могу чешљати; друге опет једва чекају згоду и прилику кад ће нам моћи дати да осетимо последице наше дрзновене политике, која самосталности тежи. Све су дакле више мање с нама *незадовољне*, и ми немамо до сад ни најмањег основа ни од једне очекивати оно учешће и заузимање које је једина помоћ и спасење малих и слабих противу великих и јаких». Писац саветује да се одмах »приступи стварма« које нас могу из овога сумњивогa положаја извући, али те *»ствари«* он ближе не означава. Ну његова мисао провејава јасно кроз друго писмо (од 11 јула). »Погледајте, вели, како је критично ово време, у коме се налазимо. Ми смо на прагу једне од оних ретких епоха, у којима је судбина толиких народа на коцку стављена, у којима се државе стварају и обарају; у којима народности васкрсавају и ишчежавају. Рат је тек у првоме своме почетку; шта више, прави и озбиљни рат, рат између Русије и западних сила још се није управо ни започео, а већ су се толике огромне промене у међународним одношajима догодиле. Русија је пре кратког времена целој готово Европи диктирала, а сад је усамљена и судбини својој остављена, као да никад није ни имала више кредита ни више значења; Русија, силна и огромна, која не удостојаваше готово нигде тражити пријатељства, но која изискиваше снисхођења и послушности, она сад *просјачи помоћ и потпору и од најудаљенијих и од најслабијих народа*, па све бадава. Сви се од ње отуђују, сви је се одричу; шта више, сви осуђују њене тежње и њене поступке; неки из мрзости, неки од страха, а неки из чистогa убеђења; сви изјављују неодобрење спрам поступака који су се Менчиковљевом мисијом

отпочели«. Писац разлаже даље како је Аустрија, до јуче инструменат воље руске, стала на своје ноге, те води политику самосталну; како турски болесник надвлађује своје мртвило, брани се јуначки и даје времена Европи да га спасе и укрепи; како Грчка, због *показане симпатије за Русију*, трпи окупацију и прима заповести од француско-енглеских солдата; како и сама немирна и несташна Ц. Гора, заплашена претњом Аустрије, почиње одустајати од свога хајдуковања и од свога нападања на суседне турске пределе. Писац износи све ове прилике пред очи српским управницима, па их позива да се њима користе и обраћа им пажњу да ту нема помоћи у умовању и околишењу, *но у делима и постојцима утођеним према приликама*.

Очевидно је да писац, заузимајући ово гледиште, наваљује да Србија учини неку Западу повољну диверсију, али на који начин и у каквом облику, ми нисмо могли до сада сазнати. Тек је јасно да су се у нашој отаџбини бориле две противне струје од почетка до краја ове велике источне кризе; бориле су се и међу собом слабиле и паралисале.

Запад није, напослетку, ни имао основа да замери Србији што му се она није придружила: што није узела на себе неприродну улогу да устане у одбрану Турске а противу православља; ну Русија је сву кривицу бацала на Србију, што јој елеменат народних устанака није притекао у помоћ ни у облику добровољачких чета. Жомини пише да је сва тежина питања лежала у томе да ли ће Русија бити сама у једној ствари где је она извукла мач за одбрану своје браће по вери и крви. »У томе погледу, вели он, овај неуспех оставља жалостан утисак и велику поуку. Кривили су нас да смо томе ми сами принели тиме што смо били неодлучни, и што смо преко мере Аустрију штедели. Можда бисмо са више одлучности повукли за собом на-

роде доста енергичне у својој мрзости противу Турске и Аустрије, да се драговољно нашим за-ставама и придруже. Ну ако је нас смотреност уз-државала, то исто осећање владало је и одлукама српске владе. Иако нећемо да је кривимо, мо-рамо ипак, рећи да тако не поступа енергичан народ, који хоће своју независност. Грци су се 1821 г. подигли нама уз пркос, противно нашим саветима, не имајући друге потпоре до своје храбрости; и они су успели да надвладају и саму равнодушност, па и злу вољу Европе. Ну они су црпли своју храброст у своме очајању. Али Србија, ослобођена нашим победама од тур-скога јарма, изгубила је, у исти мах, и своју енергију. Кад један народ има устанком толико исто да добије колико и да изгуби, он разми-шља и рачуна. Српска је влада такође рачунала и дипломатисала. Још једном кажемо да јој не замерамо; али морамо извести азкључење да ће Србија у свакој кризи више слушати глас својих интереса, него ли глас својих осећања. Отуда опет долази за Русију право и дужност да слуша такође своје интересе у својим одношајима са овом земљом⁷¹⁾.

Не можемо рускоме дипломати замерити ни ову горчину осећања, која је природна свакоме неуспеху, а још појмљивија у братским одноша-јима; нећемо се зауставити ни око оне историјске нетачности да су руске победе опростиле Србију турскога јарма, иако јој је дипломатска потпора Русије знатно помогла; ми ћемо мишљење ру-скога ауктора одбити на недовољно знање српске историје у почетку овога века. Свакако морамо нагласити да само његово дело, његова »дипло-матска студија«, црпена на тако аутентичним изворима, пружа више но једну несумњиву све-доцбу да је, у овој источној кризи, руска по-литика, у одношајима између Русије и Србије, и

⁷¹⁾ Etude diplomatique etc. I. p. 531.

сама често слушала више глас своје невоље него ли глас својих осећања. То је била школа грофа Неселрода, пред којом је у турској царевини било само хришћана и Турака, које је она, и поданике и васале, за 25 година одржавала у потпуној послушности према Порти. *Словене* признала је тек школа кнеза Горчакова, и онај неодређени правац легитимности, заснован 1815, који је у свакоме народном покрету, на Западу као и на Истоку, гледао кажњиво дело револуције, заменила је правцем јаснијим, правцем народности, иако не свагда, са нашега гледишта, од прекора слободним.

Уосталом, ко је био тај што је укочио точак Србије, све да је она и хтела била да пође напред и у највећем трку? Ко други но онај, који је и Русима пречаге пред ноге бацио, који их је и из Влашке и Молдавије изманеврисао⁷²⁾, коме је и сама Русија, идући од концесије до концесије, жртвовала своју одлучност и своју енергију.

Велику светлост на питање о одношају Аустрије према Турској и Србији у *начелу* баца разговор који је имао руски посланик Мајендорф са царем аустријским Фрањом Јосифом. »Криве нас, рекао је цару Мајендорф, да потстичемо револуције зато што се под наше заставе уврстило 600 српских добровољаца, докле Турци узимају у своју војску хиљадама бегунаца и позивају јавно наше војнике на бегство. 1787 г. Аустрија је узела била у своју војску 30.000 Срба«. »То је истина, рекао је цар, али је хришћански устанак опасан за мене; он *прекида status quo*, а то је једино стање које мени *годи* на Истоку«. Мајендорф: »Ми нисмо никога позивали; Грци су се сами подигли; то је природна последица положаја рајиног. Сир Стратфорт Канинг вазда је ту

⁷²⁾ Man muss die Russen aus den Fürstenthümern hinausmanövriren lassen, рекао је тада стари Метерних.

последицу предвиђао, па је зато свагда и настојавао да султан еманципује хришћане. Ми смо опомињали Србију да не излази из граница умерености. Ако би доцније и Бугарска добила положај сличан томе који имају кнежевине, не види се шта би Аустрија имала да претрпи«. Цар: »У нас се не би могло хладнокрвно гледати ако би Русија своје право покровитељства раширила на целу отоманску царевину. То би осетила и Аустрија, па и равнотежа европска«. Мајендорф: »Међутим су кнежевине и Србија добиле повластице које им обезбеђују независну управу. Шта је отуда осетила равнотежа европска? А што се тиче Аустрије, ми јој нудимо да поделимо покровитељство над Србијом«. Цар: »Да, али благодарећи племенским и верским симпатијама, Русија би била све, а ми ништа«. Руски посланик: »То долази и отуда, што смо ми овим народима чинили услуге, а Аустрија их свагда Турцима предавала«. Цар: »То је истина, то је била погрешна политика (*c'était une fausse politique*); али је положај такав, па се ја морам према њему и управљати. Ако се за времена не постарам, може ми после бити врло доцне. Ви ћете да пређете Дунав; у Букурешту има већ 16.000 пушака готових да се наоружају хришћани«. Посланик: »Ствари неће ићи тако брзо. Треба најпре предузимати опсаде које ће потрајати. Бугари ће се удаљити од Балкана. Ако се нешто добровољаца и наоружа, отуда не мора следовати општи устанак, ни расуло Турске«⁷³).

Из ових назора и потицао је онај притисак који је аустријска влада предузимала у Србији да је разоружа, да је укочи и задржи од свакога покрета. С друге стране, руски посланик Мајендорф, да би одвратио Аустрију да не приступи активно западној коалицији, настајавао је живо да уздржи своју владу од планова који су је во-

⁷³) Etude diplomatique etc. I. p. 503.

дили преко Србије, па је најпосле и успео. Полици коју је овај обазриви и високо образовани посланик постојано препоручивао својој влади има се и приписати не само што је Србија остала изван руских операција и што се оружаним четама у Србији није смело приступити, но што је и сама руска војска напустила Румунију и повукла се у границе руске царевине.

Ратни догађаји пренесени су тада поглавито на обале Црнога Мора. Србија је дахнула душом. Иако је она, и после тога, све до закључења мира, имала да сузбија разне дипломатске настртаје, највише од стране Запада, њен политички опстанак није био више у опасности. Спољашње незгоде, са којима је још имала да се бори, нису јој више сметале да знатно поправи своју изванредним напорима изнурену снагу, извозећи у великом изобиљу своје земаљске производе за потребу војске зараћених сила. Тражња је била велика; цене су производима невероватно скакале. Говорило се да се никад ваљда у Србији није видело толико блага у обрту колико тада, ма да године и нису биле најплодније.

Операције на Криму нису ни за тренутак прекидале дипломатију у послу да тражи пута и начина како да зараћене државе измири. Западни савезници дођу до споразума са Аустријом да се Русији предложи ове четири тачке као основе мира: 1) да се укине руски протекторат над подунавским кнежевинама; 2) да се прогласи слобода пловидбе по Дунаву; 3) да се Црно Море неутралише; и 4) да се поправи стање хришћана у Европској Турској.

Ако и није било тешко положити ову основу, није нимало било лако и протумачити је на задовољство свију сила. Тумачење Запада смерало је на то: 1) да се руски протекторат над Влашком, Молдавијом и Србијом замени гаранцијом свију великих сила; 2) да се начела изречена на конгресу бечком о слободи пловидбе

по рекама, које додирују обале више држава, примене и на Дунав, а Русија да се одрекне неких права која врши над пловидбом на Сулини, па ради јачега јемства за успех да се граница тако на штету Русије исправи како она не би нигде до Дунава допирала; 3) да се учини крај руској надмоћности на Црноме Мору; оно да се затвори свима ратним бродовима, а број руских ратних бродова да се сведе на четири, али ни Порта па ни друге силе да их не могу држати више од четири. У исти мах да Русија раскопа Севастопољ па, ако је могуће и друге тврђаве своје на источном брегу Црнога Мора, и да их више не подиже; и 4) да се укине заштита над православнима, коју Русија изводи за себе из уговора Кучук-кајнарџијскога (1841), па да султан по својој побуди утврди и призна повластице свију хришћанских вероисповести у своме царству.

Упоредо са преговорима о тумачењу основних тачака за мир, испредали су се и други преговори у разним правцима. Западне силе радиле су да увуку активно Аустрију у своје коло, а она је била спречена да заузме ма какав активан положај. Бојећи се да јој западне силе не изазову револуцију у Италији, она се није усуђивала одвојити се од њих, али се није смела ни Западу нападно придружити, колико из обзира на Пруску, која је нагињала Русији, толико и с погледом на опште а нарочито на финансијско стање своје. Отуда су потицали уговори који су час једну, час другу страну изненађивали. На измаку године 1854 потпише Аустрија тајни уговор са Француском, којим јој ова сила јемчи за њене италијанске области за време рата за случај да би она приступила *најјадном савезу западном*. Али неколико дана после тога уговора потпише (10 јан. 1855) *мимо Аустрију*, и Сардинија уговор, којим приступа западним силама као ратна страна. Она се обавезује да стави у бој 15.000 војника са

сваком убојном спремом, а Енглеска прима на се да јој учини зајам од два милиона фуната, који би јој се, после рата, са 4% вратио. Западне силе обавезују се да ће при закључењу мира држати рачуна од жртава које буде поднела Сардинија, која ће учествовати и у преговорима о миру. Кавур је поносно одбио енглески предлог да сардинска војска буде под платом енглеском; шта више није хтео ништа да чује ни о субсидијама западним.

Из дана у дан узимале су ствари на дипломатскоме пољу све кобнији обрт за Русију, али ни са бојнога поља нису стизали повољнији гласови цару Николи. Са самога почетка, па кроз све појаве источне кризе, он је гледао пред собом непрекидан низ самообмана које су га поражавале, којима је његова поносита природа морала најпосле и да подлегне. Он умре 18 фебр. 1855. Цар Фрањо Јосиф похита да рускоме посланику, кнезу Горчакову, изрази лично своју тугу, »што је изгубио осведоченога пријатеља у тренутку кад се надао да ће му моћи дати доказа о својој благодарности и о своме искреном повратку на стари љут«. (Etude etc. II. p. 319). Смрт цара Николе пробуди нека надања на мир. Француски званични орган изјави отворено да је с њиме ишчезла главна препрека мира. И макар да је манифест Николинога наследника, Александра II, обећавао да ће одржати Русију на висини славе Петрове и Катаринине, ипак је Неселроде, депешом од 27 фебр., дао уверења да његов господар, задахнут искреном помирљивошћу, пристаје на бечку конференцију, где би се узеле у претрес четири познате тачке мира. 3 марта отвори се конференција, под мало повољним изгледима за мир, макар да су за бољи успех похитали у аустријску престоницу и сами вођи спољашње политике у Француској, Енглеској и Турској: Друен де Луис, лорд Џон Русел и Али паша. Две прве тачке беху тако расправљене

да би се могле сматрати као свршене, да послови конференције нису о друга питања запели. Ми морамо, при свем том, задржати се на тачци о подунавским кнежевинама јер основе усвојене о њима на бечкој конференцији биле су меродавне на конгресу париском.

У беседи којом је аустријски министар гроф Буол отворио конференцију изнео је он да је Русија пристала да уђе у преговоре о миру на основу познате четири тачке. Међу овима је прва тачка гласила да *»престаје протекторат који је Русија вршила над Влашком и Молдавијом, а по-властице које су султани тим кнежевинама, ња и Србији, припознали, да се стављају од сада под заједничку јарангију сила уговорница«*. Кад се приступило саветовању о овој тачци, руски су пуномоћници одбијали од Русије реч *»протекторат«*, наводећи да се она не налази ни у каквом уговору између Русије и Турске. Ну с друге је стране доказивано да се реч *»протекторат«* налази у *»органском статуту«* који је Русија октроисала Влашкој и Молдавији, као и у многим писменим документима који су истекли из руских канцеларија. Том истом приликом изнесе други аустријски пуномоћник, барон Прокеш, нацрт мисли, које би имале да служе за правац комисији која би се изабрала да формулише садржину прве тачке за коначни уговор. Кнез Горчаков предложи да се усвоји као начело да се, новим уређењем ствари, нема одузети овим областима никаква корист коју су оне у административноме, финансијском и трговинском погледу до сада уживале. Пуномоћници Енглеске и Француске изјаве да њихове владе немају намере да погоршају стање кнежевинама, него, шта више, да им га побољшају, јер ново уређење које ће да се закључи, у колико се њих тиче, има тако да се удеси да се, у пуној мери, за доста учини и суверенској сили, и правима трију кнежевина, и општим интересима Европе. Према овим примедбама преиначи се унеколико нацрт аустриј-

ски, па се онда закључи да се, овако поправљен, у идућој седници наново узме у претрес.

У другој седници изложио је кнез Горчаков у једноме нацрту права и повластице Влашке и Молдавије, а у другоме права и повластице Србије. Нацрти су основани на уговорима закљученим између Русије и Порте. Повластице Србије извео је руски пуномоћник овако: слобода вероисповести; избор земаљскога поглавара; независност унутрашње управе; сједињење разних пореза у један једини; уступање Србима управе над добрима што припадају муслиманима, са теретом да плаћају приходе заједно са данком; слобода трговине; допуштање српским трговцима да смеју са својим пасошима путовати по отоманским државама; подизање болница, цркава и штампара; и напошетку: *забрана да се никоји друђи муслимани не смеју у Србији настанити до они што припадају ђарнизону.*

Врло је важна била напомена ове последње тачке. И њој и свима осталим дао је кнез Горчаков у толико више значења што је изреком нагласио да Русија неће допустити да се садашње *повластице Србије стесне и поткрешу.* Иако западне силе, као што су њихови пуномоћници изјавили, не само нису имали намере да погоршају стање кнежевинама, опет је напомена да је станавање муслимана у Србији правно сведено на саме градове, *а њих тад беше и ван ђрадова,* било тугаљиво у епоси где се ишло на оснажење Турске.

У тој истој седници изнео је други пуномоћник руски, Титов, нацрт основâ које би се имале усвојити у погледу на све три кнежевине. Услед тога претрпео је нацрт барона Прокеша неке мале измене, а у трећој седници (7 марта) усвоје сви пуномоћници састав, који је, као развитак прве тачке, овако гласио:

»1). Подунавске кнежевине Влашка, Молдавија и Србија и унапредак ће зависити од Порте, по

сили старих уговора (капитулација) и царских хатишерифа, што установљавају и опредељавају права и слободе, које оне уживају.

Никакво искључиво покровитељство неће се моћи у напредак вршити над тим областима.

2). Висока ће Порта, у потпуној својој сузеренској сили, хранити реченим кнежевинама њихову независну и народну управу, и услед тога потпуно слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе.

Све у царским хатишерифима садржане тачке, које имају за предмет унутрашње уређење ових кнежевина, смеју се развијати само у духу сагласности са овим начелима и по надлежно доказаним потребама земље.

Земљиште (територија) речених кнежевина не може се никако смањити.

3). В. Порта, увиђајући у својој мудрости да се политичко стање *те три кнежевине*, о којима се ради, врло близу тиче општих интереса Европе, споразумеће се пријатељским начином са силама уговорницама како о томе да се одржи законодавство које у овим областима у сили постоји, *тако и о променама које би се у њему предузети имале*. У то име она ће саслушати жеље земаљске и у једном свечаном хатишерифу разложити све одредбе (диспозиције) које се тичу права и слобода речених кнежевина. Пре него што се обнародује овај акт, она ће га саопштити силама, које ће о њему узети на себе гаранџију, пошто га претходно испитају.

4). Оружана народна сила, која ће се уредити у то име да одржава сигурност у унутрашњости и да чува безбедност граница, може се по потреби умножити сразмерно изворима земаљским. Услови одбранске системе узеће се у оцену у заједничком интересу в. Порте, кнежевина и Европе.

5). Ако би се породила сумња о тумачењу уставнога хатишерифа, силе уговорнице испитаће са Портом каква је тужба (рекламација) и оценити да ли је основана. Оне неће никакво средство пропустити да произведу споразум у таквом случају.

6). У случају да се поремети унутрашњи мир речених подунавских кнежевина, неће на њиховом земљишту бити каквог наоружаног посредовања, а да то није или да не буде предмет споразума међу високим странама уговорницама.

7). Дворови се обавезују да у кнежевинама неће давати никакву заштиту странцима, чије би мутње могле бити убитачне или по мир ових земаља, или по интересе суседних држава. Осуђујући такве поступке, они се такође обавезују узајамно да ће у озбиљно разматрање узети тужбе (рекламације) које би у томе погледу могле подићи силе или и саме месне власти. Порта ће, од своје стране, наложити кнежевинама да у својој земљи не трпе странце онакве као што су ови горе описани, нити да допуштају домороцима да се упуштају у мутње које би биле опасне по мир њихове земље, или по мир суседних држава.

Исто тако постигнута је сагласност на конференцији и о другој тачци гаранција за мир, односној на слободу пловидбе по Дунаву. Међутим, у сред саветовања о овом предмету, поднео је француски пуномоћник конференцији (у седници од 14 марта) један меморандум своје владе, којим се пажњи сила препоручује потреба да се Молдавија и Влашка споје у једну државу, те да се тако на левом брегу Дунава оснује велика кнежевина са готово четири милиона душа, наместо две кнежевине, које су сада тако слабе да дејству Русије не могу дати доброга отпора. Облик владавине да буде монархијски, а највиша власт да буде наследна. Тиме се не би ништа ново установило за Порту; у Србији је породица Мило-

шева била добила повластицу наследства, а у Египту дата је она породици Мехмед-Алијиној, у којој и данас власт прелази од једнога члана на другог. Кнежевина би остала под сузеренством Портиним, а на владу могао би се позвати принц из које владалачке породице европске.

Што се Србије тиче, меморандум француски налази да њен положај није онакав исти какав је положај оних других двеју кнежевина. Чим се Молдаво-Влашка стално установи, утицај који је владао у Београду неће имати дојакошњих средстава за развијање. Довољно ће бити да се Србији заједничком гаранцијом, која ће давати сваку сигурност, утврде оне повластице које јој је Порता дала, или које ће јој још дати, по договору са својим савезницима⁷⁴). Француски предлог није даље узиман у претрес, но се прешло на трећу тачку, која је смерала да ограничи руску моћ на Црноме Мору. Али ту преговори загну. Тадашње стање овога питања најбоље је карактерисао кнез Горчаков, кад се неком приликом изразио да имају само два начина да се надмоћност једне силе отклони: или да се она сломи, или да се противник на равну ногу попне.

14 априла држала је конференција последњу седницу, па се разишла ништа обавезнога не свршивши. Показало се да земљиште за дипломатске преговоре још не беше довољно спремљено на бојноме пољу. Са тога прегну западне силе свом снагом да освоје Севастопол, штит и одбрану Русије на Црноме Мору, а страшило Цариграду.

И противници руски одали су правду оној храбрости и вештини којом је брањена ова тврђава руска; високо је оцењено оно тачно прорачунање којим су Руси своје ратне бродове потопили, те приступ пристаништу спречили, као и оно непре-

⁷⁴) Делање бечке конференције у званичним актима. Београд, 1855. — Actenstücke zur orientalischen Frage, von J. v. Jasmund. Band II. S. 81—200. —324.

кидно и неуморно обнављање и проширивање опкопа под самом непријатељском ватром рушилицом. У таквим приликама трајао је отпор 349 дана, али је најпосле 28 авг. Севастопољ пао у руке савезницима. Са његовим падом био је, углавном, свршен овај страшни рат који је много више жртава прогутао но што је, ма у коме правцу, резултат донео. Ни Русија ни западне силе нису више могле наћи рачуна да рат продуже. Част оружју била је задовољена, и западне, које је освојило главни бедем руски на Црном Мору, и рускоме, које је задобило Карс, главну тврђаву турску у Азији; била је задовољена част оружју које је херојски бранило Севастопољ, а успешно осујетило све операције енглеске флоте на Балтијскоме Мору и уништило главни део турске флоте у пристаништу Синопе.

Између западних сила (а нарочито Француске) и Аустрије буду утврђене прелиминарије мира у облику меморандума (2 нов.). Њима су служиле за основу познате четири тачке, којима је додата и пета, где су западне силе задржале себи право да могу, у интересу европском, и нових услова Русији полагати. Било је суђено Русији да јој Аустрија поднесе и ову чашу горчине, и да јој припрети да ће она свога посланика из Петрограда дићи, ако Русија све услове не прими. 4 јан. 1856 год. објави Неселроде грофу Естерхазију безусловни пријам аустријскога ултимата, а 8 јан. званични орган руски (*Journal de St. Petersburg*) објасни, да је нацрт прелиминарија примљен с погледом на жеље целе Европе а пред лицем коалиције, која све већи обим против Русије узима⁷⁵⁾.

13 фебр. 1856 г. састао се у Паризу конгрес, да узме у претрес прелиминарије мира. По

⁷⁵⁾ Овде се нишанило на Шведску, која је била на прагу да ступи у нападни савез са Западом, и неку врсту уговора у томе правцу већ закључила била (9 нов. 1855).

предлогу руском заузела је прво место у саветовању тачка о побољшању стања хришћанских народа у Европској Турској. Резултат саветовању био је да се узме на знање познати хатихумајум (нови закон), који је Porta издала 6 фебр. исте године. Ту се одређују и потврђују права призната хришћанима без разлике вере и стања још у хатишерифу Гилханском од 2 нов. 1839 г. као и у свима дотадашњим актима ове врсте. И ту им се обећава сигурност лична, имовна и сигурност части; стављају се на равну ногу са мусломанским поданицима у погледу на државне терете, на способност за државну службу и обећава им се поново слобода вере и заштите противу свега што би их могло вређати у погледу на њихову веру, језик или порекло.

Силе су се ограничиле на то да признаду »високу вредност фермана«, и да га узму на знање, оставивши положај хришћана и без оних гаранција које је он у ствари имао. Ако су дотле поједине силе и могле рекламовати противу неправде и насиља, сад су оне себи и то право одузеле, обвезавши се у париском уговору (члан 9), да се неће ни заједнички, ни посебице мешати у одношаје султанове са његовим поданицима, нити у унутрашњу администрацију његовога царства. Обвеза је могла водити самосталности Турске и суверенским правима султановим, али је она била узрок са кога свечана обећања султанова од 1856 г. нису за сигурност хришћана имала ни онолико вредности колико су је имала обећања од 1839. Задатак сила био је потпуно промашен, а изговор њихов да се боре о судбини хришћанској остао је неоправдан.

Друга тачка гаранција, која је смерала да учини крај руској надмоћности на Црном Мору, била је већ сама по себи решена кад се конгрес састао. Ако се о зидове севастопољске и разбила бечка конференција, сад већ те тврђаве није било; она је била у рукама савезничким, а цр-

номорску флоту своју били су Руси сами потопили. Две основице на којима је лежала руска надмоћност нису више стајале. Одлука је била по себи готова. Сем тога, обновљена је лондонска конвенција од 1841, којом је одржано »старо правило«⁷⁶⁾ отоманске царевине о затвору Босфора и Дарданела (чл. 10). Црно је Море неутралисано: приступачно трговачкој марици свију народа, оно је било затворено ратној застави како прибрежних тако и свију других сила (чл. 11). Само прибрежне државе могле су задржати по шест ратних пароброда, са одређеном снагом (чл. 14). Све друго што су западни савезници, у друштву са Аустријом, изнели да допуне низ својих захтева у томе правцу, сводило се на предмете потчињенога значења, и односило се, у равној мери, и на Порту и на Русију, као што је била одредба да оне, ни једна ни друга, не могу подизати војних арсенала на обалама Црнога Мора (чл. 13); или се односило и на остале силе уговорнице, као што је било ограничење броја оних лаких ратних бродова, које су све силе могле држати на ушћима Црнога Мора (чл. 19).

Од непосреднога значења за Србију биле су тачке гаранција о дунавској пловидби, и о положају Подунавских кнежевина⁷⁶⁾ и Србије.

И западне силе и Аустрија биле су сложне да, у свези са неутралисањем Црнога Мора, ограниче Русију и на Сулини. У томе смеру и поникло је питање о исправци границе која је Русији један део Бесарабије отргла. Али су западне силе смерале и на то да обезбеде слободу пловидбе по целој Дунаву. То није могло годити Аустрији. Она је могла ту слободу измирити са својим интересима на доњем Дунаву; теже би јој она годила на средњем Дунаву, а најтеже би се Ау-

⁷⁶⁾ Под овим наименовањем разумевају се обично Влашка и Молдавија, а кад се и Србија имала под тим именом разумети, онда се она изреком спомињала.

стрија приклонила да пристане да се и на горњи Дунав примене начела усвојена бечким конгресом за реке које теку кроз више држава, или их додирују. Ну суревновање према надмоћности руској надвлада њезине сумње и бојазни. Она изјави на конгресу да је одлучила да и сама принесе своје жртве великом начелу слободне пловидбе.

Задахнут овим правцем, конгрес је основао две установе на Дунаву: *Евройску дунавску комисију* састављену из представника сила потписница парискога уговора (чланови 15 и 16), и *Прибрежну дунавску комисију*, (чл. 17 и 18) коју би састављали одасланици прибрежних подунавских држава: Аустрије, Баварске, Турске и Виртемберга, и комесари трију подунавских кнежевина: Србије, Влашке и Молдавије. Првој је био задатак привремене природе: да на ушћима дунавским и на околним крајевима морским отклони материјалне сметње дунавској пловидби, а друга би била стална са задатком: 1) да изради уредбу о пловидби и речној полицији; 2) да отклања препреке ма које природе које би сметале да се одредбе бечкога уговора могу применити на Дунав; 3) да изврши потребне грађевине на целоме току реке: и 4) да прими на себе задатак Европске дунавске комисије кад ова престане радити.

За Србију, која нигде до мора не допире, било је од највеће важности што је добила положај да може, на међународном пољу, непосредно бранити своје интересе на Дунаву, јединој реци која је у пространији свет води, везујући је и са Западом и са Црним Морем. Иако незнатан и скроман, положај је овај гајио у себи клицу из које је Србија могла с временом развити целу систему одбране за своје трговинске и економске интересе. То је био први добитак који је Србији донео париски уговор.

Још су значајније биле одредбе које је париски конгрес поставио у погледу на међународни положај Подунавских кнежевина. Искључиви

протекторат руски замењен је заједничком *јарантијом европских сила потписница*. Ако је протекторат, по својој природи, обухватао у себи и туторство и *јарантију*, сад је сасвим отишло *туторство*, које је све три кнежевине често излагало *ћудљивости* и *охолости* претставника силе протекторке. У облику заједничке *јарантије* тешко се могло више појавити *туторство*: њега је у клици сатирало међусобно суревновање нових гараната.

Јарантија је подједнако вредила за све три кнежевине. Исто тако гарантована је свима подједнако *независна и народна управа*, као и *потпуна слобода вере, законодавства, трговине и пољопривредбе*. (Чл. 22, 23, 28). Ну у погледу на уставно уређење ових земаља, учињена је разлика између румунских кнежевина и Србије. Докле су силе потписнице, у договору с Портом, а по саслушању жеља народних, румунским кнежевинама створиле нову унутрашњу организацију, у Србији је остало старо уређење, освештано султанским хатишерифом од 1838 г. У протоколима конгреским налазимо трагова да је конгрес, у први мах, том истом намером и према Србији био руковођен, али оне нису прешле и у коначни инструменат мира. Конгреска комисија, која је израдила текст чланака намењених за румунске кнежевине, имала је налог да формулише мисли конгреске и о Србији. У седници од 12 марта (протокол XIII) читао је први пуномоћник француски чланке које је комисија израдила за Србију. Ту, између осталог, стоји *»да ће побољшања, која се покажу као потребна да се уведу у садашње установе кнежевине Србије, бити резултат договора између в. Порте и осталих страна уговорница«*. У седници од 15 марта (протокол XIV) поновљено је читање ових чланака, ну наведени став, већ преиначен, гласио је овако: *»Његово величанство султан обвезује се да ће, у договору са високим силама уговорницама испитати каква би побољшања требало увести у садашњу организацију кнежевине«*. Ну у

исто време конгрес је решио, »да ће се министри Портини споразумети у Цариграду са представницима осталих сила уговорница о средствима која би била најпогоднија да се учини крај злоупотребама које би се показале истрагом, којој би они међу собом природу одредили«. Најпосле, у седници од 15 марта (протокол XVI), конгрес, претресајући коначно чланке уговора и намењујући чланове 28 и 29 Србији, изоставља сасвим члан о побољшању установа у Србији, а напомиње изреком да се одржава у важности одлука протокола XV, односна на извиђања злоупотреба у Србији. Ни за један од ових преображаја нису наведени разлози; све, као што се види, рађено је иза кулиса конгреских. Ну не може подлежати никаквој сумњи да је при томе главну улогу играо утицај пуномоћника Портиних, који су се брижљиво старали да одбију сваку мисао побољшања од онога устава (1838), који је својим чланом 17 држао отворена врата Порти да се у унутрашње послове српске меша. Шта више, њеном се заузимању мора приписати и она одлука, која је смерала да уведе Порту и Европу у извиђање неких злоупотреба, којима ни из далека није наговештен карактер, нити је обележен смер у коме би се имао извиђај предузети. Је ли се извиђај имао учинити у смислу побољшања администрације земаљске, или је био наперен против врховне власти, против које се одмах, после одласка са српске границе најпре руске, па после и аустријске војске, почела обнављати и снажити опозиција, или је најпосле био управљен и против саме опозиције? Сва та питања остала су и до данас необјашњена. Порта је имала у толико слободније руке да обезбеђује средства и путове своме утицају што Србија, најојмљивим начином, остаје, за време целе радње конгреске, потпуно незаступљена у Паризу, докле интереси румунски налазе многобројних ватрених бранилаца и од стране румунских првака и од стране румунске емиграције. Одсуство српскога

заступништва у Паризу за време конгреса може да се објасни само унутрашњим партијским одношајима у Србији. Докле је опасност с поља претила, сви су се, више мање, заједнички бранили, а како је она минула Србију, обновили су се, па још и више развили, стари унутрашњи раздори. У време конгреса био је већ наступио потпуни расцеп и између кнеза и онога кола људи који су се на Запад наслањали и из своје средине давали Србији заступнике код западних сила. Да су они били једини који су се радосно одазвали гласу што је конгрес одлучио да се у Србији извиђају неке злоупотребе, онда би та околност могла бацити неки зрачак светлости на порекло конгреске одлуке; али је одзив томе гласу био повољан не мање и у круговима оних првака српских који су се наслањали на Русију. Ну и једнима и другима било је радовање узалудно, јер је конгреска одлука остала мртва у протоколима, никада не ступивши у живот. Једина је била Порта, која се користила овим раздором, успевши да освешта у Србији уставно стање које се било затекло, докле је конгрес у румунским кнежевинама створио сасвим ново државоправно стање, саобразно захтевима напреднијега времена.

Најпосле, париски је уговор (чл. 29) задржао Порти право да држи гарнизоне у српским градовима, али је у исти мах утврдио *»да у Србији не може бити оружаног посредовања без претходног договора између свију сила уговорница«*. Ово је био највећи добитак који је Србији донела велика источна криза, добитак који је од тога времена два пут од наше отаџбине отклонио опасност туђега оружаног мешања (1858 и 1862 године)⁷⁷.

⁷⁷) Чланови намењени Србији у уговору париском гласе од речи до речи овако:

Чл. 28. Кнежевина Србија зависиће и даље од в. Порте, саобразно царским хатишерифима који утврђују и опредељују њена права и повластице, стављене од сада под заједничку гаранцију сила уговорница.

Србија је прошла кроз једну од најопаснијих криза; прошла је кроз њу учинивши неоспоран напредак на путу свога државног и међународног живота. Али она тај напредак није могла постићи, а да не пружи свету приказ готовости на сваку жртву. »Заиста, пише Леополд Ранке, ненадмашени писац историје ослобођења Србије, заиста, догађај вредан да се забележи те да се у историји деветнаестог века не заборави како се (некадашња) раја без оружја, у часу једне велике европске кризе, одлучила, па и мере предузела, да се, за одржање своје независности, прихвати оружја, кад већ једном без самосталнога „оружја нема политичне независности на земљи«⁷⁸⁾. И промисао је наградио својим благословом та изванредна усиљавања, та голема пожртвовања народна. Из теснога круга, који је Србији био остављен за кретање под строгим контролом двогубога туторства, она сад улази у пространо поље међународнога права, да се на њему креће и развија под гаранцијом Европе, пред њеним лицем и у сталноме додиру са њом. Овај обрт био је од великога значења у историји младе државе српске. Државна зграда Србије, подупирана понекад и силом светских догађаја, а свагда штићена оданошћу својих синова, диже се све јаче и угледније на чврстој темељу, који јој положише наши преци поштованог и незаборављеног спомена; под крилом велике братске државе, они посејаше плодно семе, које ево не престаје да ниче и да расте. Сад, на конгресу париском, Европа узима то злат-

Следствено, речена кнежевина сачуваће своју независну народну управу (администрацију), као и пуну слободу вере, законодавства, трговине и пловидбе.

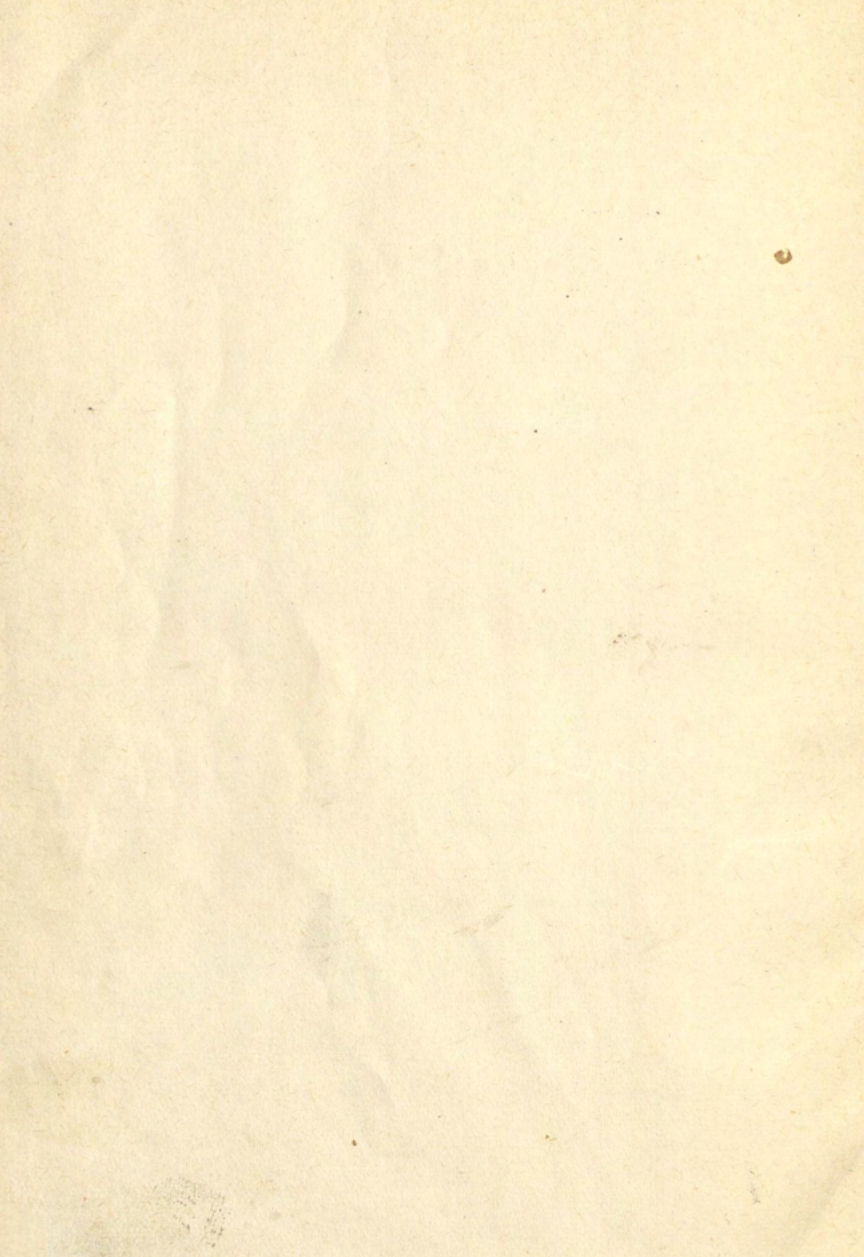
Ч. 29. Право гарнизона в. Порте, онако какво је утврђено ранијим уредбама, утврђује се. Никакво оружано посредовање не може имати места у Србији без претходнога договора између високих сила уговорница.

⁷⁸⁾ Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert. Von Leopold Ranke. Leipzig, 1879. S. 405.

но зрневље под своју гаранџију, и предаје га светлости сунца божја. Стоји извесно да је Европа имала својих рачуна; имала их је, јер ко их нема? Али стоји неоспорно и то да је, у овим најзаплетенијим светским приликама, над Србијом лебдио геније мудрости и патриотства. Све моћне државе које беху изишле било на политичну, било и на политичну и на бојну позорницу, привлаче Србију у своје коло: Русија је нуди да учини диверсију и покрене хришћански устанак у Турској; Порта ради да је увуче у рат, или да је бар на неутралност принуди; Запад је мами, па и гони такође, на какву диверсију у своме правцу, а Аустрија је тужи и у Цариграду и код западних сила због оружања, које представља као подазриво да се најпосле не окрене у корист Русији; тужи је, па је и опсервационом војском притешњује. И Србија пролази срећно кроз све те испреплетане тегобе сваке врсте, остаје што је хтела да буде — *неутрална*; остаје недодирнута у оној страшној олуји светској, па најпосле излази оснажена и обogaћена новим политичним тековинама. Заиста, она може бити задовољна овим исходом. И ми, одајући правду природноме здравом разуму наше ондашње олигархије, морамо још свакојако рећи: Бог чува Србију!...

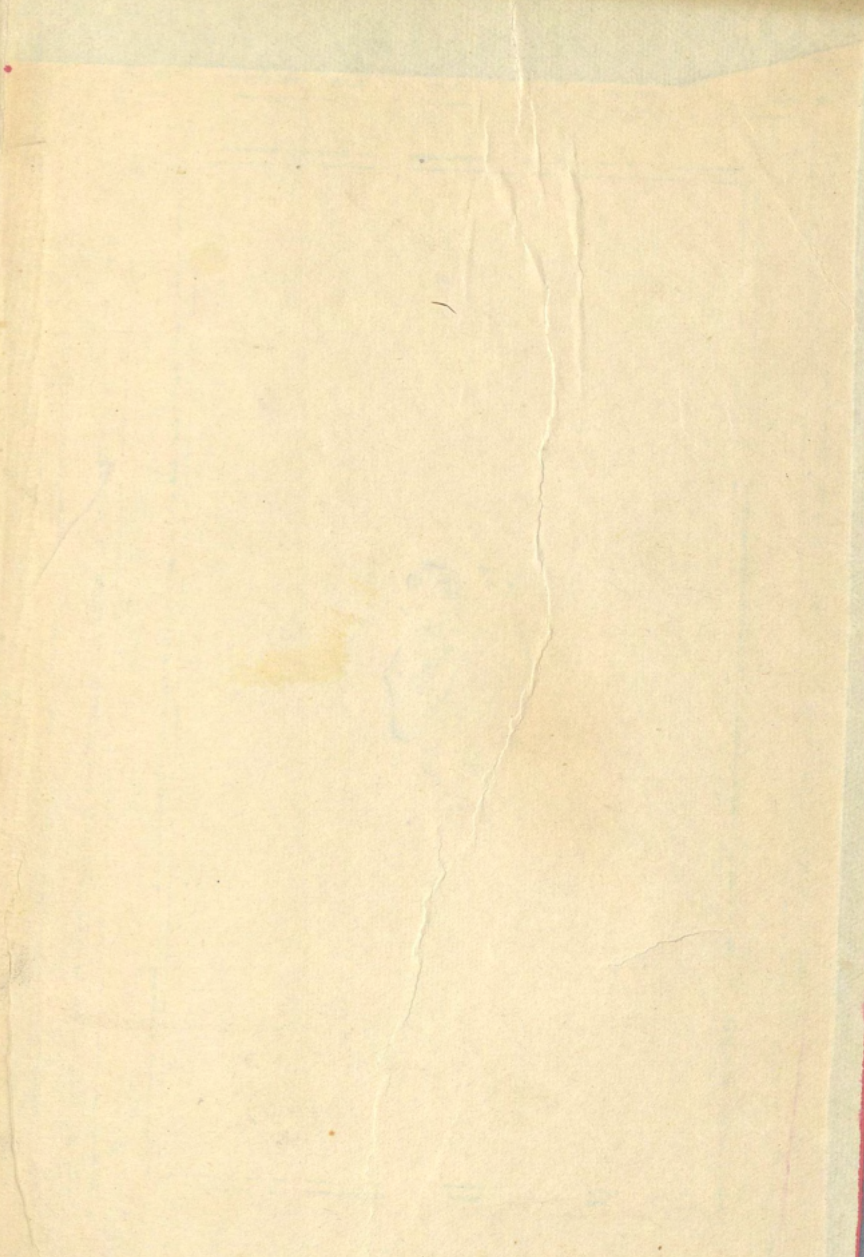
С а д р ж а ј:

	Стр.
Слободанн Јовановић, Јован Ристић, писац и историчар	7
Србија и српски покрет у Угарској	19
Србија и Кримска војна	69

(+ + + +)

8 + 5 + 1 = 14

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 94(497.11)

РИСТИЋ Ј.

Историски списи. Књ. 1

000017940

Библиотека

COBISS